

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(TASAVVUF)
ANABİLİM DALI

BABA RAHİM MEŞREBİN KİŞİLİĞİ, ŞAHSİYETİ VE
TASAVVUF ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Cemaldin KANABAEV

Ankara-2013

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(TASAVVUF)
ANABİLİM DALI**

**BABA RAHİM MEŞREBİN KİŞİLİĞİ, ŞAHSİYETİ VE
TASAVVUF ANLAYIŞI**

Yüksek Lisans Tezi

Cemaldin KANABAEV

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mustafa AŞKAR

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(TASAVVUF)
ANABİLİM DALI

BABA RAHİM MEŞREBİN KİŞİLİĞİ, ŞAHSİYETİ VE
TASAVVUF ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa AŞKAR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınav Tarihi.....

İÇİNDEKİLER.....	I
Önsöz.....	II-IV
Giriş.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

Baba Rahim Meşreb'in Hayatı, Şairliği ve Eserleri.....	6
A. Baba Rahim Meşreb'in hayatı, kişiliği ve şahsiyeti.....	6
B. Baba Rahim Meşreb'in Şairliği.....	11
C. Baba Rahim Meşreb'in Eserleri.....	18
D. Baba Rahim Meşreb üzerine yapılan çalışmalar.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

Fergana Vadisinde Dinin Anlaşmasında Dil ve Meşreb'in Rolü.....	27
A. Hoca Ahmet Yesevî.....	27
B. Yunus Emre.....	31
C. Mesnevi'nin Türkçeleştirilmesi ve Meşreb'in Rolü.....	33
D. Zamançılar.....	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Fergana Vadisinde Tasavvuf ve Meşreb.....	45
A. Fergana Vadisinde Tarikatlar.....	45
B. Baba Rahim Meşreb'in Tasavvuf Anlayışı.....	56
1. Aşk.....	57
2. Ruh ve Nefs.....	61
3. Zikr.....	65
4. Kalb.....	67
5. İnsan-ı Kâmil.....	69
6. Arif.....	71
7. Rüya.....	73
SONUÇ.....	76
ÖZET.....	79
ABSTRACT.....	80
BİBLİYOGRAFYA.....	81

ÖNSÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Allah'ü Teâla, Âdem (a.s)'den beri insanları ebedî saadete kavuşturmak için peygamberler göndermiştir. Peygamberler, insanları kurtuluşa davet etmiş, doğru olan yolu bütün sıkıntı ve eziyetlere rağmen bıkmadan, yılmadan anlatmışlardır. Aynı zamanda peygamberlere tabii olan, Allah'ın sevgisi ile dolu, manevî sırlar sahibi veli zatlar da her devirde bulunmuş ve insanların din ve dünya saadetine ulaşmaları için çalışmışlardır.

O meşhur zatlardan biri de Baba Rahim Meşreb'tir. Baba Rahim Meşreb 1640 (H. 1050) senesinde Özbekistan'ın Nemengan şehrinde doğmuş, 1711'de Belh şehrinde hicivli şiirleri yüzünden şehir valisi Mahmut Han tarafından katledilmiştir. Kaşgarlı Nakşibendî şeyhi Afak Hoca'nın talebesi olan bu rind şair, Orta Asya'yı çok dolaşmış, gittiği yerlerde hep halkla beraber olmuştur. Bundan dolayı Meşreb'in coşkulu, cezbeli ve rindane şiirleri Türk halkları arasında, özellikle, Orta Asya, Afganistan ve Doğu Türkistan'da ilgi ile okunmuştur. Meşreb zamanında hikmet dolu şiirleri, önemli görüşleri ve tasavvufî bilgileriyle şöhret kazanmasına rağmen, ne yazık ki günümüzde pek fazla tanınmamaktadır. Meşreb'in manzumeleri de aynen Ferideddin Attar, Celaleddin Rumi, Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'de olduğu gibi tasavvufî halk edebiyatına derinden bağlıdır. Tezimizin esas amaç ve önemini ihtiva eden tasavvufî görüşleri onun bu yönde yazdığı eserlerini incelemekle gerçekleşecektir. Ancak ona ait olduğu söylenen tüm eserler tasavvufî yakından ilgilidir. Tasavvufî ilgili onun Mabda-i Nur eserinin muhtevası hakkında kısaca bahsetmek yararlı olacaktır.

Mesnevi meşhur boldı ve alem andın behre aldı. Ama çün bu kemine Molla Rahim Baba Divane-i Nemengani el- meşhur mülakkab be- Meşreb ("Mesnevi"yi-N.H.) körüp mutalaa kaldım ki, Türki tilge onu şerh kılsam dib arzu kıldım ama işaret boldı, bi- vasıta hazret-i kutbu'l-arifin sultan-ul muhakkikin, burhan-ı müridin, siracü't- talibin, server-i Etrak, yani hazret-i sultanım Hoca Ahmed Yesevi (k.s)'dın icazet ve ianet boldı. Ve şerh-i Mesnevi'ge iftitah kılduk ve Türkiçe tilge beyan ettük. Ta fehm-i has ve mefhum-i am bolgay ve talib-i sadık ve salik-i aşık işitib

andın bahre algay ve nuks-i uyubi tapsa avf kılğay... Kitabını be-kavl-i “Mebde-i Nur” dib tamam kılduk”¹

(Açıklaması: Mesnevi meşhur oldu ve alem ondan feyiz aldı. Bu fakir-Meşreb lakabıyla tanınan Molla Rahim Baba Divane-i Nemenganî Mesnevi’yi okuyup mütalaa ettim ve içimde onu Türkçe şerh etmek arzusu uyandı. Ve hazret-i sultan Hoca Ahmet Yesevî hazretlerinden işaret, icazet ve yardım yetişti. Ve Mesnevi’yi şerh etmeye başladık ve Türkçe şerhini beyan ettik. Ta ki has insanların da, sıradan halkın da anlamasına uygun olsun, hem de sadık talebeler ve aşık salıklar işitip ondan feyiz alsınlar, eserin eksiklerini bulurlarsa, müellifi bağışlasınlar. Kitabın adını da “Mebde-i Nur” diye adlandırdık.)

Onun ifadesi akıcı, dili sadedir. Meşreb’in şiir kitapları birçok defa basılmasına rağmen, Mebde-i Nur Orta Asya’nın bağımsızlığa kavuştuğu döneme kadar neşredilmemiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Meşreb tıpkı Ahmet Yesevî gibi Türk halklarına dinin anlaşmasında çok katkı sağlamıştır. Çünkü o tüm bilgilerini o dönemin meşhur dili olan Çağatay Türkçesiyle anlatmıştır. Üstelik halkın hiç usanmayacağı üslûpte, yani şiir halinde beyan etmiştir. O yüzden günümüze kadar onun eserleri halkın dilinde destan gibi söylenmektedir.

Çalışma üç ana bölümde ele alındı. Birinci bölümde Baba Rahim Meşreb’in hayatı, şahsiyeti, şairliği, eserleri ve Meşreb üzerine yapılan çalışmalara yer verdik.

İkinci bölümde ise Fergana Vadisinde dinin anlaşmasında dil ve Meşreb’in rolünü ortaya koymaya çalıştık. Buna örnek olarak da Hoca Ahmet Yesevînin, Yunus Emrenin, Zamançıların halka dini nasıl anlattıklarından bahsettik ve Meşreb’in de Mevlâna’nın Mesnevi’sini Çağatay Türkçesine nasıl aktardığını, etkisini anlattık.

Üçüncü bölümde ise Fergana Vadisindeki en etkili olan tarikatları anlattık ve Meşreb’in tasavvuf anlayışı, görüşleri hakkında yer verdik.

Çalışmayı yürütürken pek çok problemle karşılaştık. Türkiye kütüphanelerinde Baba Rahim Mesreb’le ilgili neredeyse hiçbir malzeme, araştırma, kitap ve kaynak yoktu. Mümkün mertebe Özbekistan’da yapılan çalışmalara ulaşmaya çalıştık.

Bu çalışmanın oluşmasında öncelikli olarak duygu ve düşünceleriyle bizleri aydınlatan, çalışmamızın bu seviyeye gelmesinde engin tecrübe ve tavsiyeleriyle,

¹ Babarahim Meşreb, *Mebde-i Nur*, haz. Prof.Dr. Hacı İsmetullah Abdullah, Taşkent, 1994, s.15.

değerli zamanını bize ayırarak her türlü konuda yardımcı olan danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Aşkar'a ve araştırmanın her aşamasında maddi ve manevi desteği olan tüm arkadaşlara en derin şükranlarımı sunarım.

Çalışma ve gayret bizden, başarı ise bizleri eşsiz şekilde yaratan Yüce Rabbimiz'dendir.

Camaldin Kanabaev

Ankara 2013

GİRİŞ

Uzun yüzyıllardan beri süre gelen salih kulların tecrübeleri gösterdi ki nefsi arıtıp temizleyerek, Allah'a sığınmak ve O'na yaklaşmak, bütün bunlar, insanı, nefsin bakışlarını yüce âleme yönelten bir manevî âleme yükseltir ve bu âlemden nefse, din bırakıp dünyaya yönelmiş ve Allah'ı bırakıp maddeye tapan nefisler için söz konusu olmayan ilham ve marifetin akışını sağlar. Basiret yolu doğru yoldur. Fakat çokları bu yol hakkında, yani metodu arınma ve temizleme olan marifete erdirici basiret yoluna şüphe ile bakarlar, onu bir çeşit masal ve hurafe olarak görürler ve bu yolun doğru bir yol olduğunun ispat edilmesini ısrarla isterler.

Böylelerine göre nübüvvet, risalet ve “salih kul”, bütün bunlar, Allah'ın hikmeti bilinmez iradesinin eseri olan olağanüstü şeylerdir. Fakat başka kimselerin ilham kaynaklı marifete ulaşabileceklerini gösteren hiçbir delil elimizde yoktur.²

Şunu da unutmamak gerekir ki Hak dostlarının hayat düsturları, bizler için âdeti yıldızlardaki ölçüler mesâbesindedir. Onların yaptıklarını tam olarak yapabilmek, herkesin kârı değildir. Fakat “Bir şeyin tamamı elde edilemiyorsa, elde edilebilen kısmından da vazgeçmek gerekmez” düstûrunca, “Onların hâllerine ne kadar yaklaşabilirsek kârdır.” mülâhazasıyla hareket etmeliyiz. Onların menkıbe ve nasihatlerini okurken yalnızca takdir ve hayranlık noktasında kalmayıp, bir adım daha ileri giderek, kendi hâlimizi onların aynasında seyretmeliyiz. Gördüğümüz noksanlarımızı telâfiye çalışmalı, hatâlarımızı tashih etmeli, varsa benzerliklerimizi o zirve şahsiyetlerin yüksek seviyesine çıkarabilme gayreti içine girmeliyiz.³

O dönemdeki tasavvufçuların toplumu etkilediğinden dolayı devletin aliye mensupları her türlü yalanlayışla tasavvuf ehlini insanlara kötüleştirmiştir. Çünkü tasavvuf ehli toplumu çok etkileyici şahıslardan olduğu için onların dediklerini olduğu gibi yapıyorlardı. İnsanlara doğru yolu, güzel ahlakı onlar öğretiyordu. Apacık gözüküyor ki, ortadaki rekabet devleti yönetenler mutasavvıflar olmaması için sürekli çaba harcıyorlardı. Siyasî olayların tepkisinden dolayı tasavvuf şairlerinin eserleri şiirleri yok edilmiştir. Onlar hakkında hep “ürkütücü, ” diyerek

² İmam Gazali, *El-Munkizü Mine'd Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev: Salih Uçan, 5. Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2012, s. 440.

³ Osman Nuri Topbaş, *Altın Silsile*, 2. Baskı, Altınoluk Yayınları, İstanbul, 2012, s. 10.

topluma yanlış bilgi verilmiştir. Bunların başında gelen Ruslardı ve ateizm ideolojisini Orta Asya topraklarına yayılmasına sağlamaktı.⁴

Orta Asya'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada pek çok Türk devleti kurulmuş olmakla beraber, XIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar ortak bir yazı dili kullanılmıştır. Bu dile Müşterek Orta Asya Türk Yazı Dili denilmektedir. XV. yüzyılda Ali Şir Nevayi ile beraber Müşterek Orta Asya Türk Yazı Dilinin bir dönemi olan Çağatay Türkçesi, Türk dili ve kültürünü anlamada ve yorumlamada büyük bir değer kazanmıştır. XVI. yüzyıl ve öncesi Çağatay Türkçesi dil yadigârları genel olarak incelenmiş ve büyük ölçüde ortaya konmuştur. Ancak XVII.- XIX. yüzyıl Çağatay metnlerinin çok azının incelendiği görülmektedir.

Çağatay Türkçesi veya Çağatayca ile XI.-XIX. yüzyıllar arasında yer alan Orta Türkçe dönemi yani Orta Asya Türk-İslam yazı dilinin Karahanlı ve Harezm-Altınordu Türkçelerinin devamındaki yazı dili kastedilmektedir. Çağatay Hanlığı döneminde göçebe Türklerin dili olduğu tahmin edilen ve Timurlular zamanında şekillenen bu yazı dili klasik şeklini Nevaî ile almıştır.⁵ Bu dil XV. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir. Çağatayca yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır.⁶

XX. Yüzyılın başlarına kadar Orta Asya Türklüğünün ortak yazı dili olan Çağataycanın söz varlığı henüz tam olarak ortaya konabilmiş değildir. Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerden gerçek anlamda faydalanılabilmesi ve bunların değerlendirilebilmesi için Çağatayca eserlerin söz varlığının ortaya konmasına ihtiyaç vardır. Ali Şir Nevayi'den sonra Çağatay Türkçesi ile Orta Asya'da eser veren pek çok şair ve yazar yetişmiştir. Bunların genellikle Ali Şir Nevayi etkisinde yetiştiklerini söylemek mümkündür. Ali Şir Nevayi'den sonra yetişen Çağatay şair ve yazarlarının oluşturduğu, 17. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden dönem, Çağatay edebiyatının dönemleri içerisinde Klâsik sonrası Dönem ya da Son Dönem Çağatay Edebiyatı şeklinde isimlendirilmiştir.

⁴ Alim Boronbaev, *Kırgızstan tarihi*, 5.baskı. Frunze, 1998, s. 76.

⁵ Mustafa Canpolat, "*Çağatay Dili ve Edebiyatı*", *Türkler*, 8. Cilt, Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 769.

⁶ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. VII.

Klasik Sonrası Devir (1600-1921). Bir taraftan Nevaî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri vardır. Başlıca temsilcileri: Ebulgazi Bahadır Han, Baba Rahim Meşreb, Saykali, Sufî Allahyar, Turdı, Hüveyda, Munis Harezmî, Muhammed Rıza Agahî, Ömer Han, Nadire, Mahzune, Üveysî, Nadir, Külhanî, Mahmur, Mukimî, Furkat, Ubeydullah Zevkî, Osman Hoca Zarî, Nemenganlı Şevkî vb.⁷

14. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıla kadar devam eden dönem, klâsik edebiyatın altın devri olarak kabul edilir. Timur'un tarih sahnesine çıkması, imparatorluk başkenti olarak Semerkand'ı tercih etmesi, devlet idaresini Moğullardan, Arap ve Fars unsurlarından temizlemesi, Türkçeye ve Türk edebiyatına itibar etmesi, bu bakımdan çok önemlidir. Timur ve oğullarının hâkimiyet döneminde Doğu, Batı, Kuzey, Güney ve Orta Türkistan, bir bütün hâlinde yaşadı. İktisadî ve medenî gelişmeler büyük bir hız kazandı. Bu arada edebiyat da yeni bir mirhaleye erişti.⁸

17.yüzyıldan 19.yüzyıl başlarına kadar devam eden dönemde pek çok tarihî ve edebî eser verildi. Bu dönemde Hokand, Buhara ve Hive hanlıkları, Türkistan'a hükmetti. Her üç hanlıkta da kendine mahsus bir edebî muhit teşekkül etti. Nevâî'nin yaşadığı dönemde Hüseyin Baykara, Bâbur ve Şeybânî han gibi hükümdarların hem yazarak, hemde teşvik ederek edebiyatın önünü açık tutma gayretleri, sonraki yüzyıllarda da devam etti. Hokand hanlığında Emir Ömer Han, Nâdire Begüm ve Muhammed Ali Han, Hive'de Firuz (Muhammed Rahim Han), hem klâsik tarzda şiirler yazdılar, hem de edebî mühitleri himaye ettiler. Aynı dönemin tanınmış sanatkârları için Muhammed Neseî'nin Masharü'l-Müsannifin, Fazlî Namanganî'nin Mecmüa-i Şââirâân, Kârî Rahmetullah Vââzih'in Tuhfetü'l-Âhbâb fî Tezkiratü'l-Âshâb gibi tezkirelerde bilgi bulunmaktadır. Turdi Ferâğiy, Baba Rahim Meşreb, Hüveydâ, Nâdir, Revnak, Râkım, Andelîb, Mücrim Âbid, Nîşâtî, Mûnis, Emirîî, Gülhanî, Mahmur, Nâdire, Uveysî, Sofî Allahyar gibi yüzlerce şair eserlerini bu dönemde verdiler.⁹

⁷ Eckmann, a.g.e. s. XIII-XIV.

⁸ Nevzat Kösoğlu ve diğerleri, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, c.14, Özener Matbaası, İstanbul, 2000, s.30.

⁹ a.g.e s. 31.

Geçen bin yılda Türkistan topraklarından dünyaya yayılan Türk ilinin elçileri Batı ve Doğu ülkelerinde yaşayarak eserler vermiş ve zengin bir medeni miras bırakmışlardır. Özellikle 12. asırdan itibaren Türk ve Müslüman hakimyetleri tesirinde Hindistan’da Farsça, Arapça ve Türkçe eserler veren birçok ulu kişi sivriliip çıkmıştır. Dehlî’de 1193’de Kuvvetü’l-İslam Camii dikildiği gibi, maneviyatı bilim ve sanatta da yüksek eserler yaratılmıştır. Harezimli Birunî’nin “Hindistan” eseri, Kemalettin Behzadî’nin Hint minyatür sanatına çok etki etmiş ressamlığını hatırlayın. Ya da babası kişli olan Husrev Pehlevî’yi, onun Fars, Urdu ve Arap dillerindeki eserlerinin Hindistan’ı Dehlî’yi dünyaya tanıttığını hatırlayalım.¹⁰

Yakında Özbek bilginleri 17.asırda Türkistan’da yaşayıp eser vermiş Baba Rahim Meşreb adını bize tanıttılar ki bu hadise, bu şair gibi eserleri bilinmeyen sanatçılarımızın hâlâ çok olduğunu bir kez daha bize hatırlattı.¹¹

Meşreb, tasavvuf mektebi şairidir. Fikrî bakımından Ahmed Yesevî, Mevlânâ Celaleddin, İmameddin Nesimî’nin şiir bakımından da bunların yanı sıra Nevaî ve Lütî’nin yolunda yürümüştür. Şeyh Beyazıt Bestami, Mansur Hallac, Nesimi yolunun davacısı, mürşidi büyük şair Meşreb de Mahmut Katagan’ın hükmüyle Belh’te asılmıştır. Baba Rahim Meşreb 1640 -1711 yılları arasında yaşamış Son Dönem Çağatay şairidir. Nemengan’da doğmuş, Kaşgar’da Afak Hoca tekkesinde yedi yıl kaldıktan sonra Orta Asya’da ve İslam coğrafyasında gezgin bir derviş olarak hayatını devam ettirmiştir. Mutasavvıf bir şair olmakla beraber tasavvuf dışı ve din dışı konularda da şiirler yazmıştır.

Bu bilgiler doğrultusunda genel olarak aşağıdaki sorunlar araştırmamızın esas amaç ve önemini oluşturmaktadır;

- 1) Baba Rahim Meşreb kimdir? Onun İslâm’a ve insanlara nasıl etkisi olmuştur?
- 2) Meşreb ve Mevlânâ ilişkisi (Mebde-i nur mesnevi tercümesi midir? değil midir?)
- 3) Meşreb’in Mesneviye yapan şerh ve tercümesinin ne gibi yararları olmuştur?

¹⁰ A.g.e. ss.87.

¹¹ A.g.e. ss. 97-98.

- 4) Bazı görüşlerin belirttiğine göre Meşreb'e atfedilen eserler ona ait değildir. Bunun gibi muğlâk fikirlerin doğru olup olmadığına açıklık getirmek de büyük öneme sahiptir.

Daha dile getirebileceğimiz çok hususlar vardır. Ancak bu konulara çalışmalarımızın ileri safhalarında değineceğiz. Umut ediyoruz ki Meşreb hakkındaki bu araştırma tasavvuf alanında Türkiye'de ilk ve özgün çalışma olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BABA RAHİM MEŞREB'İN HAYATI, ŞAİRLİĞİ ve ESERLERİ

A. Baba Rahim Meşreb'in hayatı, kişiliği ve şahsiyeti

XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan Baba Rahim Meşreb'in doğum tarihi konusunda; M.1640-41, M.1653, M.1657 tarihleri olmak üzere üç farklı tarih zikredilmekle beraber, daha çok M.1640 tarihi kabul edilmektedir. Hacı İsmetullah Abdullah, Meşreb'in doğum tarihini tespit etmekte Meşreb'in şu beytini aktarır:

Yaşı yetmiş birge yetken bende-i redd-i felek
Maru kecdumler bilen tolgan dilige reyb u şek¹²

Meşreb'in hayatı, gençliği hakkında halk arasında çok ilginç rivayetler söylenmektedir. Kıssa-i Meşreb eserinden O'nun gençliği ile ilgili bir kaç örnek vermek istedik.

Baba Rahim Meşreb'in annesi henüz Meşreb'e yedi aylık hamile iken bir gün çarşıya gider. Çarşıda bir bakkalın önünden geçerken yere düşmüş olan iki tane üzüm görür ve üzümleri alıp temizleyerek ağzına koyar. O anda karnındaki bebekten şöyle ses gelir. “Anneciğim, Allah'tan korkmadan, mahluktan utanmadan nasıl da kul hakkını yiyorsun. Eğer o bakkal hakkını helal etmeyecekse ben karnında olduğum halde kaybolurum.” Annesi sesi duyar duymaz bayılır. Bir süre sonra kendine gelir ve evine döner. Eşini perişan halde gören kocası ne olduğunu sorar. Anne herşeyi anlattıktan sonra kocası der ki: “Anlaşılan şu ki, Allah bize sâlih bir evlat nasip etmekteymiş. Sen de kendine dikkat et, haramdan uzak ol ve o bakkalla hakkını helalleş.” Annesi ertesi gün üzümün sahibine giderek helallaşır. Ve bir süre sonra da Meşreb dünyaya gelir. Babası ona Rahimbaba ismini verdi. Meşreb daha çok küçükken yaradılış, Allah, insan, âlem vs.hakkında düşünerek büyüklerinden çeşitli sorular sormaya başlar. Yedi yaşına geldiğinde babası onu mektebe götürür. Mektebde ders veren hocası “Bismillahirrahmanirrahim, benim dediğimi tekrarlayın” der ve Elif der, herkes Elif der; Be der, herkes tekrarlar Meşreb hariç. O zaman şöyle soru sorar: “Elif ne demek de Be ne demektir hocam” der. O soruyu duyan hoca Meşreb'e bakarak hiddetle: “Ya baçça-i nadan, sen kim oluyorsun da bunun anlamını

¹² Meşreb, Mebde-i Nur, s.5.

soruyorsun” diye kızar. O anda Meşreb güler yüzle hocasına bakar ve “Bunun anlamını ben anlatıyım, Elif’in anlamı birdir, tektir, hiç benzeri olmayandır. O yüzden Be’ye geçmedim. Bundan geçmek yasaktır” der.¹³

Meşreb on beş yaşına geldiğinde anne babası onu zamanın tanınmış mutasavvıflarından biri olan alim Ahund Molla Bazar’a eğitimi için gönderirler. Bir süre eğitim gördükten sonra Meşreb’in kabiliyetini, ilmini, ilahi aşka olan sevgisini farkedene Molla Bazar hocası bu yolda daha da ilerlemesi için onu Kaşgarlı Mahdumi A’zam Afak hocaya yollar. Afak hoca dergahında yedi yıl kalıp, ilim-irfan sahibi olur, kendini birçok konuda güzel yetiştirir. Ama Afak Hoca tekkesindeki kızlardan birine aşık olması nedeniyle tekkeden kovulur ve kalender bir derviş olarak diyar diyar gezer. Gittiği yerlerde halkı doğruluğa, helal kazanmaya ve Allah’ın yoluna davet eder.¹⁴

Meşreb’in ölüm tarihi konusunda her hangi bir tereddüt bulunmamaktadır. Meşreb 1711 yılında Belh Valisi Mahmut Katagan’ın emriyle idam edilmiştir. Yukarıdaki beyitten anlaşıldığı gibi Meşreb en az yetmiş bir yaşına kadar yaşamıştır. Beyitteki ifadelerin hicri takvime göre olduğunu düşünürsek ve bu beyitti ölümünden hemen önce yazdığını dahi kabul etsek doğum tarihi aşağı yukarı 1640-1642 yıllarına tekabül etmektedir. Mulla Velioğlu Meşreb’in asıl adı Abdurrahim’dir. Ancak çoğunlukla Baba Rahim ya da Rahim Baba olarak ifade edilmektedir. Meşreb’in hayatı ile ilgili en önemli kaynak Şah Meşreb’in Menakıbnamesi ya da Kıssa-i Meşreb olarak isimlendirilen eserdir. Menakıbname’de Şah Meşreb ya da İşan Meşreb adları kullanılmaktadır.¹⁵ Bunlarla beraber, değişik yerlerde Baba Meşreb, Meşreb-i Nemengani adları da kullanılır. Meşreb, eserlerinde mahlas olarak; Meşreb, Meşreb-i Mehdi, Meşreb-i Kalender, Meşreb-i Asi, Meşreb-i Divane, Divane-i Meşreb, Tilbe Meşreb gibi isimleri kullanır.¹⁶

Baba Rahim Meşreb’in doğum yeri konusunda da iki farklı bilgi ile karşılaşırız. Onun doğum yeri; bir görüşe göre Nemengan, bir başka görüşe göre de Andican’dır. Meşreb bir beytinde;

¹³ Sayfiddin Rafiddin, Muhammed Yakub Salim oğlu, *Kıssa-i Maşrab*, Yazuvçi Neşriyat, Taşkent, 1992, ss.7-8.

¹⁴ Sayfiddin Rafiddin, Muhammed Yakub Salim oğlu, a.g.e. ss.24-25.

¹⁵ Fidancı, a.g.m. s.34.

¹⁶ Babarrahim Meşreb, *Dilim Derya-i Nurdur*, haz. Abdureşid Abdugafurov, Gafur Gulam Namıdagi Neşriyat, Taşkent, 2004, s.76.

Ne melek-men ne ferîşte hem adem neslîdin

*Men tevellud-i uşal ferzend-i Nemengani-men*¹⁷ diyerek doğum yerinin Nemengan olduğunu belirtir.

Baba Rahim Meşreb, ilk eğitimini Nemengan'da süfi Ahund Molla Bazar'dan aldı. Dinî-tasavvufî bilgileri de ilk önce burada edindi. Şiirle tanışması burada gerçekleşti. İranlı meşhur Hafız ile Celaleddin-i Rumi'yi burada okudu. Kitab-ı Mebde-i Nur'un alt yapısı burada oluşmaya başladı. On beş yaşına geldiğinde hocası, Molla Bazar, onun kabiliyetini fark etti ve onu Kaşgar'da bulunan meşhur Hidayetullah İşan Afak Hoca'ya gönderdi. Meşreb, Kaşgar'da Afak Hoca'nın tekkesinde yedi yıl kaldı. Çeşitli hizmetlerde bulundu, bilgisini geliştirdi. Arapça ve Farsça öğrendi, dini-tasavvufî bilgisini derinleştirdi. Ona "Meşreb" mahlasını hocası Afak Hoca verdi. Ancak tekkede Afak Hoca'nın hizmetinde bulunan kızlardan birine âşık olması tekkeden kovulmasına sebep oldu. Meşreb, yedi yıl kaldığı ve hayatında derin izler bırakan Afak Hoca tekkesinden ayrılmak zorunda kaldı.¹⁸

Meşreb, Afak Hoca tekkesinden ayrıldıktan sonra gezgin Kalender bir derviş olarak Hindistan'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyada diyar diyar gezdi. Hoten, Taşkent, Yarkent, Andican, Semerkant, Buhara, Belh, Ürgenç gibi şehirleri gezdi. On sekiz yıllık acılı ve sıkıntılı bir dönem geçirdi. Gittiği yerlerde şiirler söyledi, halkla birlikte oldu. Menakıbnâme'de halkı irşat etmek için gösterdiği pek çok keramet anlatılır. Zaman zaman halkın ve din alimlerinin yadırgadığı davranışlarda bulundu. Onun tuhaf davranışları, kendisini büyük sıkıntılara düşürdü. Pek çok mutasavvıfla görüştü. Sufi Allahyar, Ahund Mevlânâ Şerif bunlardan bazılarıdır.¹⁹

Meşreb'in yaşadığı dönem, Orta Asya'da güçlü Türk devletlerinin olmadığı hanlıklar dönemidir. Bir tarafta Astarhaniler ve onlara bağlı valiler, diğer tarafta Doğu Türkistan'da Saidiye Devleti'nin sonları ve tarihçilerin "Hocalar Donemi" olarak isimlendirdiği dönemdir. Bu dönem hem hanların hem de "Hocalar"ın iktidar

¹⁷ Meşreb, a.g.e. s.104.

¹⁸ Fidancı, a.g.e. s. 23.

¹⁹ Babarahim Meşreb, *Mebde-i Nur*, s.21.

mücadelesine girdiği pek çok karışıklıkların hüküm sürdüğü bir dönemdir.²⁰ Meşreb, dönemin hanlarından Ebulgazi Bahadır Han'la da görüştü.

Menakıbnâme'de anlatıldığına göre, Meşreb, Kalmuk beylerinden Kontaci'nin kızına âşık oldu. Üç yıl Kontaci'nin develerine baktı. Kontaci, kızı ve karısı Meşreb'in kerametlerine şahit oldu ve rivayete göre Müslüman oldular; ancak kendi toplumlarının tepkilerinden çekindikleri için bunu gizlediler.²¹

Meşreb, on sekiz yıllık sıkıntılı bir dönemden sonra tekrar Kaşgar'a Afak Hoca Tekkesi'ne döndü ve Afak Hoca tarafından affedildi. Afak Hoca, Meşreb'e Belh hakimi Mahmut Katagan tarafından şehit edileceği müjdesini verdi. Yıllardır görmediği annesini ziyaret etmek için Nemengan'a gitti. Annesinin ölümünden sonra tekrar yolculuğa çıktı. Hacca gitti. Hac dönüşü tekrar Afak Hoca'nın yanına döndü.²²

Meşreb, Orta Asya'da ve Doğu Türkistan'da tanınan ve ilgi uyandıran bir şair olmuştur. Ziyafetlere ve meclislere davet ediliyor, gittiği yerlerde dervişlerle, mutasavvıflarla, halkla bir araya geliyordu. Tasavvufi hikmetler anlatıyor, şiirler söylüyordu. Bir ziyaretini Belh'e yaptı. Meşreb, Mahmut Katagan'ı küçük düşürücü bir takım davranışlarda bulundu. Nihayet, şiirlerinde her zaman Hallac-ı Mansur'u zikreden Baba Rahim, Mansur gibi idam edildi. Rivayetlere göre, H. 309'da Hallac-ı Mansur'a kalabalık bir topluluk karşısında işkence edilmiş sonra da başı bir ağaca çakılarak Bağdad köprüsüne dikilmiştir. Onun bu tarz bir ölümle cezalandırılmasının sebebi, sırrı ortaya çıkarmasından kaynaklanmaktadır. "Ene'l Hak" sözü tevile imkan verse de, halk tarafından yanlış anlaşılabilir, ya da farklı yorumlanarak fitneye sebep olacağı düşünülmüş olabilir. Hallac'ın katli ictimâî-siyasî bir hadisedir. Ene'l-Hak meselesi ise tamamen tasavvufi-ilmî bir problem hüviyeti arzeder. Hallac'ın katillerinin bu ilmî-tasavvufî vakıyı onun aleyhine istismar etmiş olmaları esası değiştirmez. Aslında Hallac şunu ortaya koymak istedi. Hak'la mahluk arasında asli bir uzaklık, açık bir ayrılık yoktur. Çünkü vahdaniyet bütün varlığı kuşatmıştır. Binaenaleyh, nefsinin zahiri cephesinden gerçekten sıyrılan kişi hakiki varlığıyla başbaşa kalır ki, o da Allah'tır. Bu büyük erişte "sen", "biz", "ben" diye bir şey

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Alpargu, "*Türkistan Hanlıkları*", *Türkler*, 8. Cilt, Ed. Hasan Celal Güzel vd. Ankara, Semih Ofset, 2002, s. 557-605.

²¹ Babarahim Meşreb, *Dilim Derya-i Nurdur*, a.g.e. s. 56.

²² H. Mamatraimova, *Ezgulukni Kuylagan Şair: Babarahim Meşreb; Hayatı ve İcadi*, Taşkent, Alişer Nevai Namidagi Özbekistan Milliy Kütüphanesi Neşriyatı, 2007, s. 32.

yoktur. Bütün bunlar o anda tek şey oluvermiştir. Ene'l Hak diye bağırın Hallac değil, bizzat Hakk'tı. Nefsini öldüren Hallac'ın diliyle konuşan Allah... Tıpkı Hz. Musa'ya, alev çıkarın ağacın diliyle hitab ettiği gibi. Ene'l Hak sözü Hallac'ın tasavvufî anlayışının mihridir. O, Hallac'ı hem vahdet-i şühutçulardan, hem de vahdet-i vücudçulardan ayırır. Evvela Ene'l Hak vahdet-i vücudun bir ifadesi olamaz. Zira Hallac ulûhiyet babında tenzihi hiç bırakmamıştır. O halde Hallac vahdet-i vücudcu değildir. Yine Hallac, mütenahiyle lamütenahiye birbirini uzaktan seyreden iki varlık halinde görmez. O halde Hallac Vahdet-i şühudcu da olamaz. İşte bu ikisi arasında keyfiyeti Ene'l Hak ifade eder.²³

Bu sebeple Ene'l Hak inancını bir sembol haline getiren ve bu uğurda her şeye ve ölüme bile göğüs geren, inancındaki doğruluğu bugün bile kabul edilen, fakat zamanında anlaşılabilen Hallac-ı Mansur'u Meşreb de eserlerinde sık sık dile getirmiştir. Meşreb'in Mahmut Katagan tarafından şehit edileceği müjdesini Afak hoca daha önceden anlatmıştı. Çünkü hocası Meşreb'de Mansur gibi ilahî aşka olan bağlılığı farketmişti. Meşreb ise bu konuyu eserlerinde şöyle dile getirir:

*Işk yoluda ul zohid oşikka kilur ta'na,
Bir ok bilan oni ondin yokotay derman.*

*Hu desam Ana'l- Hak deb, olam borisi hak der,
Mansur kabi boşimni dor uzra tutay derman.²⁴*

Aşkın yolunda ben de Ene'l Hak diye Mansur gibi başımı dar ağacına dayadım.

*Işk otiga orttanib devona bolgan ozginam,
Küya-küya kül bolib biryona bolgan ozginam.*

*Oşik-i didorman, ey yar, bilmassan magar,
Mansur-i Halloc'dek dorga asilgan ozginam.²⁵*

Aşkın ateşinde yanmayı herkesin kaderine yazmaz. Mansur gibi aşkın yolunda ölenler de oldu. Benim de kaderimde aşkın şarabına sarhoş olup, ağlamak da varmış.

²³ Yaşar Nuri Öztürk, *Hallac-ı Mansur ve Eseri (Kitab'üt Tavasin)*, Fatih Yayınları, İstanbul, 1976, s. 39.

²⁴ Abdücalil Hocam, Hamidcon Homidiy, *Maşrab Gazallari*, Fan Naşriyoti, Taşkent, 2007, s. 63.

²⁵ A.g.e. s.135.

*Neça Mansur öldi irşodmand muhabbat yolida,
Menga ham dori kurulganda yetar bu kismatim.*

*Mansur-i Halloc'dek içib şarobi antahur,
Çarh urub, yiglab turarman uşbu dam dor oldida.*²⁶

Meşreb'i idam ettiren Mahmut Katagan'ın sonradan pişman olduğu Menakıb-name'de ifade edilse de Meşreb'in idamından üç gün sonra Mahmut Katagan'ın da öldüğü belirtilmektedir. Meşreb'in idam edilmesi ile ilgili Mecmua-i Ebu Talib Hacı Fehmi'de "Meşreb der-sal-i 1123 der-Kunduz ve fetva-yi ulema ve hukm-i Mahmut Bek Katagan şehid kerde şude" yani "Meşreb, 1123 yılında Kunduz'da ulema fetvası ve Mahmut Beg Katagan'ın hükmüyle şehit edildi" ifadesi yer alır.²⁷ Bugün Meşreb'in kabri Afganistan sınırları içinde bulunan Kunduz şehrinde yer almaktadır.

Meşreb'in hayatı ile ilgili bir makale yazan Selahattin Tolkun, Meşreb'le ilgili bilgi veren kaynakları şöyle sıralar: Ziyaeddin İshak Bağistani'nin *Tezkire-i Kalenderan*, Abdulmutallib Hacı Fehmi'nin *Mecmua-i Hacı Fehmi*, Abdüşşükür Ziya'nın *Musavvadan Abdüşşükür Ziyai*, Hoca Hekimhan Töre'nin *Muntehabatu't-Tevarih*, Meczub Nemengani'nin *Tezkiretu'l-Evliya*, Semerkantlı Meliha'nın *Muzakiru'l-Eshab* ve Afak Hoca'nın muritlerince yazılan *Hidayet-name ve Menakıbtı Hacı Paşşa* adlı eserler.²⁸

B. Baba Rahim Meşreb'in Şairliği

Mahalli Dilde Tasavvufi Şiir

İslah sürecinden geçmiş sufi tarikatlarında görülen halk ile iletişime geçme ve müntesip toplama güdüsü, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda aynı zamanda İslam dünyasının her yerinde Arapça ya da Farsça alfabe ile yazılan mahalli dilde İslamî literatürün doğmasını da açıklamaktadır. Bu bağlamda daha dikkate değer husus ise mahalli dildeki tüm edebiyatlarda hâkim üslubun tasavvufî şiir olmasıdır.

²⁶ A.g.e. s. 12.

²⁷ Selahattin Tolkun, "Meşreb (1640-1711)", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 454, Subat 2001, s. 110-115.

²⁸ Tolkun, a.g.m., s. 111.

Halk deyimlerindeki şifahî tasavvuf şiiri, on dördüncü yüzyılın başlarında çoğunlukla sema meclisleri için bestelenmiştir. Kitleler arasında sufi öğretinin yayılmasına imkan sağlamak amacıyla, şairler gündelik dilden ve onları çepeçevre saran tabiattan alınmış sembollere başvurdular. Bu edebi ürünler şiir olarak okunmak ya da ilahi olarak söylenmek gibi bir amaca sahipti, çok sonraki bir döneme dek yazıya aktarılmamıştı.²⁹

Muhtemeldir ki tasavvufî halk şiirinin yazıya aktarılması, şeyhlerinin yalnızca kendi yakın çevreleriyle değil aynı zamanda uzak topluluklarda yaşayan mensuplarıyla da iletişim kurmaya çalışan merkezi tarikatların doğmasıyla teşvik edilmiştir. Mahalli dilde şifahi olarak okunan ve söylenen şiirler, Arap alfabesiyle yazıldı ve umuma açık olarak okunmasıyla daha geniş bir sirkülasyona sebep olan okur-yazarlar arasında yazılmış nüshaları yaygınlaştırıldı.

Sufî tarikatlar, on ikinci ve on üçüncü yüzyıldan itibaren önemli roller üstlendiler. Tarikatlar, gönüllü teşekküllere manevi rehberlik hizmeti verdiler; insanlara gündelik hayatın zorluklarından kurtulma imkânı sundular; bireylere güven aşıladılar ve sosyal dengenin sağlanmasına yardımcı oldular. Ayrıca halk ile yetkili devlet makamları arasında bir iletişim hattının kurulmasına vesile oldular. Ancak bununla beraber on sekizinci yüzyıl öncesinde, sufi tarikatlar yerel bir halde idiler ve sağlam bir örgütlenmeye de sahip değildiler.

On sekizinci yüzyılda tarikatların yeniden yapılanması, İslam'ın şehirlerden kırsal bölgelere doğru genişlemesiyle yakından bağlantılı bir süreçte ortaya çıkan popüler takipçileri ve nüfusun bütün kesimlerini daha derinden harekete geçirdi. Arapça ve Farsça gibi klasik İslami dillerdeki seçkin söylem, çoğunlukla tasavvufî şiir formunda ve mahalli dillerde kaleme alınan İslamî edebiyat ile takviye edildi.³⁰

Meşreb, Çağatay Edebiyatının klasik sonrası devrinin temsilcilerindendir. Bu dönem Çağatay Edebiyatının gerileme ve çöküş devresidir. Bu dönemde yetişen şairler çoğunlukla Nevayi ve Fuzuli'yi taklit etmişler ve pek de başarılı olamamışlardır.³¹ Bunlar içerisinde bütün Türkistan'da büyük bir şöhrete ulaşan

²⁹ Nehemia Levtzion, *XVIII. Yüzyıl Sufi Tarikatları Yapı, Teşkilat ve Ritüel Bakımından Meydana Gelen Değişimler*, terc. Ercan Alkan, ed. Necdet Tosun, *Tasavvuf*, İstanbul, 2012, s. 156.

³⁰ Levtzion, a.g.m. ss.159-160.

³¹ Kemal Eraslan, "Çağatay Edebiyatı" *İslam Ansiklopedisi*, 8. Cilt, TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 1993, s. 175.

Meşreb'in ayrı bir yeri vardır.³² Meşreb; Klasik Edebiyatın gazel, müstezat, murabba, muhammes, müseddes, müsemmen, terci-i bend, mesnevi, kaside, kıta, rubai, muamma, çistan, tuyuğ ve müfret gibi on altı türünde başarılı eserler vermiştir.³³ Meşreb, Özbek Edebiyatında en çok müstezat yazan şairdir. O, Çağatay Edebiyatının son döneminde hem lirizmi yüksek hem de didaktik şiirler yazmıştır. Şiirlerinde Klasik Edebiyatın temel ölçülerine oldukça sadık kalmış, vezin ve kafiye konusunda dikkatli davranmıştır.³⁴ Özbek araştırmacılardan Meşreb üzerine çalışmalarıyla tanınan Abdüreşit Abdugafurov; Meşreb'e mahsus "meşrebane" üsluptan söz eder. Meşrebane üslubun özellikleri; halk türküleri gibi saade ve samimiliği ile büyüleyici olması, vezin ve kafiyelerin halkın canlı dilinden faydalanılarak yapılması ile mısralardaki surat ve coşkunluk olarak belirtilir. Aşağıdaki beyitler Meşreb'e mahsus "meşrebane" üslubu göstermesi bakımından dikkate değerdir:

*sen-sen severim hah inan hah inanma
kandur ciğerim hah inan hah inanma
gam şam-ı firakingda kebab etti felekni
ah-ı şeherim hah inan hah inanma
nagah ser-i zülfüng sarı boldum sanga mayil
ey tac-i serim hah inan hah inanma³⁵*

Seni sevdim ister inan, ister inanma. Sevmekten ciğerim kan oldu ister inan, ister inanma. Senin ışığında göklere kavurdum. Ah çekerim ister inan, ister inanma. Senin lale saçlarına aşığım, Ey baş tâcım ister inan ister inanma.

Abdugafurov; Meşreb'in özellikle Nevai ve Lutfi'ye benzer şiirler yazdığına dikkat çeker. Buna dair pek çok örnek verir:

Meşreb: *neyleyin dildardın bigane boldum akıbet
yüz gam u hasret bilen hem-hane boldum akıbet
kıldı bu carh-ı felek rusva-yı devran akıbet
bar u yokum boldı ahir yerga yeksan akıbet*

³² Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *Edebiyat Araştırmaları 2*, Otuken Neşriyatı, İstanbul, 1989, s. 186.

³³ Tolkun, a.g.m., s. 112.

³⁴ Mamatraimova, a.g.e. s.56.

³⁵ Babarahim Meşreb, *Dilim Derya-i Nurdur*, haz. Abdureşid Abdugafurov, a.g.e. s. 8.

Neyleyim didarinden yabancı oldum sonunda. Yüzümde hasret ile hemhane oldum sonunda. Sonunda kaderime rezil oldum. Her şeyim yerle bir oldu sonunda.³⁶

Meşreb, tasavvuf şairi olmakla beraber şiirlerinin içinde önemli miktarda dünyevî aşkı işleyen ya da sosyal içerikli şiirler vardır. Bir taraftan ilahî aşkı terennüm ederken diğer taraftan Afak Hoca tekkesinde ve Kontaci'nin kızıyla yaşadığı iki aşkın ruhunda bıraktığı çarpıntıları anlattığı hissi uyandırır:

*kaküliing anber durur can içide canan kız
kozlering ahter durur yuzi mah-ı taban kız
leblering irür la'ldek yüzlering kızıl güldek
barça sanga kim küldek hizmetinge kurban kız
bir körüp seni zalim kalmadi mening halim
tang bolupdur ahvalim bilmeding ki nadan kız³⁷*

Saçları güzel kokulu can içinde güzel kız. Gözleri mavi durur yüzleri parlayan kız. Lebleri laledekyüzün kırmızı gül gibi. Herkes senin hizmetinde kendilerini kurban eder. İlk gördüğümde kendimi kaybettim, ayakta duramadım. Görsen bile anlamadın, benim halimden ey nankör kız.

Meşreb, zaman zaman ikiyüzlü zahidleri, vaizleri, hocaları, zalim hükümdarları eleştiren şiirler de yazmıştır:

*sen ey zahid, nasihatni barıp mihrab ara aytkıl
cihanda kormedim hergiz kişi sen dek riyaligni
riya ta'at kılıp kündüzleri özni diben mürşid
kecedin tang kadar kılğung ozingdek karalığing³⁸*

Ey zahid, nasihatı gidip dinleyiciye söyle. Alemde görmedim senin gibi ikiyüllüğü. İki yüzlü olup gündüzleri kendini mürşid bilir. Geceyin sabaha kadar yaptıkların ortaya çıkar.

Yeri geldiğinde mollalar da Meşreb'in eleştirisi konusu olmuştur:

*neçe molla ilim okup şeyatinni tapıp
çün riba vu rişveni yerler hoşdarlık bilen*

³⁶ Abdureşit Abdugafurov, *Meşreb*, Gafur Gulam Namıdagi Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1971, s. 3.

³⁷ haz. Abdureşid Abdugafurov, a.g.e. s. 30.

³⁸ Abdugafurov a.g.e. s.5.

*rast soz aytsang alarga zerre kılmaslar kabul
küfr ayttıng dep ururlar niçe azarlık bilen³⁹*

Nice Bu alemde hiç kimse halkın önünde pişman olmasın. Halkın dedikodularına kimse kulak verici olmasın. Benim gibi yolda gidip sonuç çıkmadan pişman olmasın kimse. Bu hastalıkla benim gibi hastalanmasın kimse

Meşreb; Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştır. Mebde-i Nur'da bir Arapça müstezat ve bazı Farsça mısralarla karşılaşırız. Menakıbnâme'de pek çok Farsça şiiri mevcuttur. Meşreb, söyleyiş bakımından Fuzuli'nin şiirlerine benzer şiirler yazmıştır.

*bu alem halkı içre ol perişan bolmasun hic kim
halayık didesige tarikistan bolmasun hic kim
mening dek intizar u yolda hayran bolmasun hic kim
bu bi-keslikde men dek hane-viran bolmasun hic kim⁴⁰*

Bu alemde hiç kimse halkın önünde pişman olmasın. Halkın dedikodularına kimse kulak verici olmasın. Benim gibi yolda gidip sonuç çıkmadan pişman olmasın kimse. Bu hastalıkla benim gibi hastalanmasın kimse.

Meşreb'in tasavvufî şiirleri:

*Bu tan u nâkını yu ruh-ı ravânni na kılay?
Bolmasa kâşimda cânân, bu cahânni na kılay?*

Bu toprak teni, bu gidici ruha ne edeyim? Karşımda sevgili olmasa bu cihanı ne edeyim?

*Uraynmu başıma sekiz bihişt u dozahin?
Bolmasa vasli menga, ikki cehanni na kılay?*

Sekiz cenneti ve cehennemi başıma çalayım mı? Bana onun kavuşması olmasa, ikki cihanı ne edeyim?

*Zarra nuri kuyâşdek bu cahân içra tamâm,
Âşkârâ bolmasa, sir-i nihanni na kılay?*

Güneş ışığını zerresi gibi bu dünyada iyice ortaya çıkmasa, gizli sırrı ne edeyim?

Arşnin kunurasin ustüğa koydum ayağım,

³⁹ Abdugafurov aynı yer

⁴⁰ Fidancı, a.g.t. s.20.

Lâmakandan habar aldım bu maknı na kılay?

Arşın kubbesinin üstüne ayağımı bastım, mekânı olmayandan haber aldım, bu mekânı ne edeyim?

Meleksen yâ beşer, yâ hur u ğilmânsan, bilib bolmas,

Bu lütf u bu nazâkat birle sendin ayrilib bolmas.

Melek misin, insan mısın, hûri misin, gilman mısın, bilinmez. Bu letafet ve nezaket sende iken senden ayrılmak olmaz.⁴¹

Çün kolim birla âyâğım bağlamak hâcet emas,

Man ölimğâ râziman, çün turgali tâkat emas.

Elim ile ayağımı bağlamağa hacet yok. Ben ölüme razıyım, çünkü kalmak için takatım yok.

Min şukr Hudâyimğa, Mansurge koşuldum men,

Ul roy-i siyahlar kim Mansurni öldürğan.

Allah'ıma bin şükür, Mansur'a katıldım. Mansur'u öldüren o kara yüzlülerdir.

Bu işk yoliğa kirgan albatta keçar cândin,

Keçmasa eger cândin, aytgen sözidür yâlgân.

Bu aşk yoluna giren, elbette canından geçer. Eğer canından geçmezse, söylediği söz yalandır.

Kişige işk otidin zarrâye yetse, bolur giryân,

Bolub besabr u betâkat, yürak-bağri çünân örter.

Kişiyeye, aşk otunun zerresi değse feryat eder. Sabırsız, takatsız gönlü böyle yanar.

Kay-u til birle, ey cânâ, vasfin bayân eyley,

Tilim lâ-l-u közüüm giryân, sonaklarni nihân örter.

Ey sevgili, hangi dil ile senin vasfını açıklayayım. Dilim lal olmuş, gözüm ağlamakta, kemiklerim ise içim içim yanmakta.

Bu dard ila harâb oldum, kelib hâlimni sormessen,

Ğâmin başka, alam başka, yüragimni fiğân örter.

Bu dert ile yıkıldım, gelip halimi sormazsın. Gamin, elemin başım üstüne, lâkin yüreğimi acı yakar.

Bu Maşrab derdini, cânâki, heç kim bâşiğa salma,

Eger mahşarda âh ursam, bihişt-i câvidan örter.

⁴¹ Hocam, Maşrab Gazalları, ss. 67-68.

Ey sevgili, bu Meşreb'in derdini hiç kimsenin başına verme. Eğer mahşerde ah çeksem ebedi cennet yanar.⁴²

*Manam Maşrab keça-kündüz firâk otiğa yığlarmen,
Ki maşuk yüzini kormak bu dünyâda ravâ bolmas.*

Ben Meşreb'im gece gündüz ayrılık ateşiyle ağlarım. Çünkü sevgilinin yüzünü görmek bu dünyada gerçekleşmez.

*Tiriklikde cüdâ bolğan kişi yârini körgeymü?
Firaki hasratida sarğayib, yâ körmay ölğaymü?*

Dirilikde ayrılan kişi yârini görecek mi, yoksa ayrılığının üzüntüsüyle sararıp görmeden ölecek mi?

*Neçük bedâdliğ iş boldikim, sendin cudâ boldum,
Akarğân közlarimğa davlat-I diydâr bolğaymu?*

Seneden ayrılmam ne acımasız iş oldu. Ağaran gözlerme yüzünü görmek mümkün olacak mı?

*Muhabbat şarbatın içtim, kazândek kaynaban taştım,
Bu fâniy dünyâdin keçtim, meni yoklar kişim barmu?*

Muhabbet şerbetini içtim, kazan gibi kaynayıp taştım. Bu fâni dünyadan geçtim. Beni yoklayacak bir kişim var mı?

*Tuturğa tâkatım yokdur, yurârğa hâlatım yokdur,
Yurakda ışk oti çokdur, meni yoklar kişim barmu?*

Durmak için tâkatım, yürümek için mecalim yok. Ama yürekde aşk odu çok. Beni yoklayacak bir kişim var mı?

*Bu miskin zâr Maşrabni kişi hâlini sormaydur,
Bu yerdan bâş âlib ketsam, meni yoklar kişim barmu?*

Bu miskin, ağlayıcı Meşreb'in hâlini kimse sormaz. Bu yerden başımı alıp gitsem, beni yoklayacak kişim var mı?⁴³

⁴²Meşreb, *Devon*, haz. Gafur Gulam, Taşkent, 1980, s.367.

⁴³*Kıssa-i Meşreb*, haz. M. Coraev, S.Rafiddinov, Taşkent, 1992, ss. 171-172.

C. Baba Rahim Meşreb'in Eserleri

1. Divan

Meşreb'in Divan'ının pek çok kere istinsahı yapılmıştır. Meşreb'in Taşkent'te bulunan Ebu Reyhan Birunî Şarkşunaslik Enstitüsü el yazmaları bölümünde 225, 5722 ve 5940 numaraya kayıtlı üç divan nushası ve şahsi kütüphanelerde dört divan nushası vardır. Meşreb'in şiirleri V. Rahmanov ve K. İsrailov tarafından *Divan* adıyla 1980'de ve daha sonra Celaledin Yusufov tarafından *Babarahim Meşreb-Mihribanım Kaydasen* adıyla hem Arap hem de Kiril alfabesiyle 1990'da yayımlandı. V. İ. Likoşin tarafından Meşreb'in şiirleri Rusça'ya çevirildi.⁴⁴

2. Hac-name, Şehid-name

Menakıbnâme'de bu eserlerle ilgili iki yerde not düşülmüştür. İlkinde Meşreb, şehit olacağını anlayınca kitaplarına bu adı verdiği ifade edilir. İkinci notta ise Hoten'de alimlerin yadigar olarak şiir kitapları istemeleri üzerine "Ey Ulema! Eğer benden kitap kalsa bütün arifler, zahidler ve aşıklar onu okuyup dayanamazlar. Kararsız kalıp alemi bozarlar." diyerek kitaplarını ateşe attığı; ancak kitaplarının içindeki şiirlerin çeşitli yerlerden derlenip bu isimle düzenlendiği yazılır.⁴⁵

3. Kimya

Meşreb'in *Kimya* adlı eseri, *Mebde-i Nur* gibi, dini-tasavvufi bir eserdir. Mesnevi tarzında yazılmış manzum bir eser olup genellikle *Mebde-i Nur* ile birlikte taş baskı olarak çoğaltılmış pek çok nushası vardır. Elimizdeki iki taş baskı *Mebde-i Nur* nushasının ikisinin de sonunda *Kimya* bulunmaktadır. Eser, adına *Kimya* denilen bölümlerden oluşur. Yirmi iki *Kimya* vardır. Hikayeler ve dini-tasavvufi beyitler ihtiva eder. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde K 43 numarada kayıtlı bulunan Taşkent 1898 baskılı *Kitab-ı Mebde-i Nur*'un 340-448 sayfaları arası *Kimya*'dır. Ayrıca TBMM Kütüphanesi'nde Soysallıoğlu Koleksiyonu LD 96 numarada kayıtlı 1906 yılında Taşkent'te taş baskı olarak çoğaltılan *Kitab-ı Mebde-i Nur*'un sonunda 350-462 sayfaları arasında yine *Kimya* vardır. Yaklaşık olarak 2470 beyttir. Kimyalarda, İslâm ahlâkı, itikadı ve

⁴⁴ Tolkun, a.g.m, s. 113.

⁴⁵ Fidancı, a.g.t. s.XXI.

ilmihali ile ilgili 22 ayrı konu işlenmektedir. Önce konu bir kaç beyitle özetlenmekte, daha sonra anlatımdaki tesiri artırmak için konuyu destekleyen bir veya birkaç evliya menkıbesi anlatılmaktadır. Ancak bu eserin, Mevlâna'nın Mesnevî'si ile ilgisi yoktur.⁴⁶

4. Kitab-ı Mebde-i Nur

Çalışmamızın konusu olan *Mebde-i Nur*, Meşreb'in *Divan*'la birlikte Turkistan'da en bilinen ve en çok okunan eseridir. Bugün bile özellikle Afganistan Türkleri arasında hala okunan bir eseridir.⁴⁷ Türkiye'de bir yazma, iki taş baskı nüshası tespit edilmiştir. Eser mesnevi tarzında yazılmış manzum bir eserdir.

Baba Rahim Meşreb'in mutasavvuf bir şair olarak yazdığı eserlerden biri de Kitab-ı Mebde-i Nûr Mesnevî'si'dir. Meşreb, Mebde-i Nûr'u Mevlânâ Celaleddin-i Rumî'nin Mesnevî-yi Manevî'sinden ilham alarak yazmıştır. Mebde-i Nûr, dinî-tasavvufî bir mesnevîdir. Mesnevî-yi Manevî ile aynı vezindedir. Mebde-i Nûr'da Mesnevî-yi Manevî'den alınma 42 Farsça beyit vardır. Bu beyitler serbest bir tarzda manzum olarak yorumlanmış ve bu beyitlerde hâkim olan temel kavramdan yola çıkarak dinî-tasavvufî ve ahlakî öğütler verilmiştir. Eser, Mesnevî-yi Manevî'ye benzer bir anlayış ve metotla yazılmıştır.⁴⁸

Mebde-i Nûr üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmada esas alınan iki nüshaya göre birinci bölüm 3978 beyit, ikinci bölüm 3663 beyit, üçüncü bölüm 1267 beyit olmak üzere toplam 8908 beyittir. Eser mesnevî olmakla beraber kendi içerisinde bütünlüğü olan 243 şiir metninden oluşur. Eserde; açıklama metinlerinin yanı sıra 55 gazel, 146 hikâye, bir Arapça müstezat ve iki Türkçe müstezat mevcuttur.⁴⁹

Kitab-ı Mebde-i Nur'un Yazarı

Özbekistan'da Mebde-i Nur'un yazarının kim olduğu konusunda bazı tartışmalar yapılmıştır. Bazı araştırmacılar, Mebde-i Nur'u Baba Rahim Meşreb'den

⁴⁶ G. Niyazov, K. Ahmedov, *Babarrahim Meşreb Mebdeyi Nur (Saylenme gazeller ve müstezadlar)* Fen Neşriyatı, Taşkent, 1994. s.84.

⁴⁷ İsmail Guleç, "Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nur'u Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin Şerhi midir?" İlmî Araştırmalar Dil ve Edebiyat incelemeleri, 16 (Guz 2003), s. 135–142.

⁴⁸ Abdugafurov, a.g.e. s. 68.

⁴⁹ Abdugafurov, a.g.e. s. 71.

sonra yaşamış Hafız Rozibay Meşreb Sani adındaki başka bir Meşreb'e ait olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Hacı İsmetullah Abdullah, *Mebde-i Nur*'u 1994 yılında Taşkent'te Kiril alfabesiyle, bu çalışmada kullanılan nushaların dışındaki iki nushayı esas alarak yayınlamıştır. Bu yayının başında söz konusu tartışmayı ayrıntılı bir şekilde anlatır.⁵⁰ Onun anlattığına göre, bu tartışma Gafur Gulam'ın 1959 yılında Kızıl Özbekistan roznamesinde çıkan *İkki Meşreb* adlı makalesiyle başlar. Gafur Gulam, makalesinde Baba Rahim Meşreb'den başka 17-18.yüzyıllarda yaşamış Hafız Rozibay Meşreb Sani⁵¹ adında bir Meşreb'in daha olduğunu ve *Mebde-i Nûr*'u onun yazdığını ileri sürer. Bu makaleden sonra bazı araştırmacılar, mesela V. Abdullayev, Muhsin Zakirov - bu bilgiyi doğru kabul ederek aynı görüşü tekrar etmişlerdir. Muhsin Zakirov, daha sonra 1990 yılında Yaş Leninci roznamesinde *Meşreb Aldıdagi Günahlarım* başlıklı bir makale yayınladı. Bu makalede *Mebde-i Nur*'u bilmeden ve devrin anlayışına göre yanlış bir şekilde Rozibay Meşreb Sani'ye ait olarak yazdığını itiraf eder.⁵²

“Hacı İsmetullah Abdullah, Gafur Gulam'ın ileri sürdüğü görüşlerin yanlışlığını etraflıca izah ederek *Mebde-i Nur*'un kesin olarak Baba Rahim Meşreb'e ait olduğunu söyler.

Mebde-i Nûr'a, Baba Rahim Meşreb'in diğer şiirlerine ve *Menakıb-name*'ye bütüncül bir anlayışla *Mebde-i Nur*'un Baba Rahim Meşreb'e ait olduğu konusunda şüphemiz yoktur. Şu deliller, *Mebde-i Nûr*'un Baba Rahim Meşreb'e ait olduğunu açıkça ortaya koyar.”

1. *Mebde-i Nur*'un dil ve üslup özellikleri Meşreb'in diğer şiirlerindeki dil ve üslup özellikleri ile büyük ölçüde benzer. Ancak *Mebde-i Nur*'un didaktik olması sebebiyle *Divan*'ındaki şiirler gibi lirizmi yüksek değildir.

2. *Mebde-i Nur*'daki tasavvufî görüşler, özellikle *Menakıb-name*'de ortaya konan Meşreb'in hayatı ve tasavvuf anlayışı ile uyum içerisindedir.

⁵⁰ Babarrahim Meşreb, *Mebde-i Nur*, haz. Hacı İsmetullah Abdullah, Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası Fen Neşriyatı, Taşkent, 1994, s. 13-22.

⁵¹ Hafız Rozibay Meşreb Sani; Baba Rahim Meşreb'den yüzyıllar sonra doğmuş, önce Karşı şehrinde, daha sonra Nemengan'da yaşamış bir şahsiyettir. O, Orta Asya'nın Ruslar tarafından işgal edildiği yıllarda (1865-1870) yaşamıştır. Karşı şehrinde yaşayıp 1840 yılında vefat eden Abdurrahman Mahdum adındaki İşan, Hafız Rozibay'ın piridir. Hacı İsmetullah Abdullah, a.g.e. s. 19.

⁵² Mamatraimova, a.g.e. s. 95

3. Meşreb'in diğer şiirleri ile Mebde-i Nur'daki şiirlerin söz varlığını karşılaştırdığımızda büyük ölçüde aynı söz varlığı ile karşılaşılır. Hatta Menakıbname'deki ayet ve hadis alıntılarının Mebde-i Nur'daki alıntılarla büyük ölçüde ortak olduğu görülür.

4. Menakıbname'deki şiirlerle Mebde-i Nur'daki şiirlerin zaman zaman çok benzer olduğu görülür.

Menakıbname'den:

*dua-taleb kişini sahib-i dua çarlar
bu yolnu rehberini yahşi pişva çarlar
hemişe muntazırı bol ki padişah çarlar
ki haşrda körse ol her kimni aşına çarlar
xuda-taleb kişini akıbet Hüda çarlar
kadem yolda dürüst koy ki reh-nüma çarlar⁵³*

Mebde-i Nur'dan:

*bu yolnu talibiğe yahşi reh-nüma uçar
dua-taleb kişige sahib-i dua uçar 10/1
nazarnı ilgeri koy izle tevbe-fermanı
köngülünü mülkige şah-ı cihan-nüma uçar 10/2
yetürme hatır-ı pakinge Hak'nu yadını
Huda-taleb kişige ahiri Huda uçar 10/3*

Menakıbname'den:

*bilip koygıl kademni yolga çün kattıg sefer bardur
muhabbet dagını tutken sugun dilde eşer bardur
sakal akardı tiş tüştü bu kun mergdin haber bardur
cihannı arzusın kılmağıl ahir zarar bardur
eya ferzend-i adem başinga hengameler bardur
ser-i duzahda koymes merd kişi çün çeşm-i ter bardur⁵⁴*

Mebde-i Nur'dan:

*yüküngni yükle ey derviş kop kattık sefer bardur
ribat-ı kohnege hu kılma her ruzi beter bardur 33/1
reh-i dur u dırazingni müdam endişe kıl talib*

⁵³ Fidancı, a.g.t. s. 193.

⁵⁴ Fidancı, a.g.t. s. 168-169.

barurda ba-haber bol yolda çendin akbeler bardur 33/2
köngilde ah-ı şerdni heşt der-i cennetke birmey-men
sire düzahke koyme kim bu yolda çesm-i ter bardur 33/7
dime yakamnu tuttu merg bilmey bi-haber kaldım
sakal akardı tiş tüşti sanga mergdin haber bardur 33/10

5. Baba Rahim; **Meşreb'in yanı sıra** , **Meşreb-i Mehdi**, **Meşreb-i Kalender**, **Meşreb-i Divane**, **Meşreb-i Asi**, ve **Umam mahlaslarını** kullanmıştır. Mebde-i Nur'da elli beş gazel mevcuttur. Bu gazellerin hepsinde son beyitlerde **Meşreb** ile **Mebde-i Nur** birlikte zikredilmiştir. Bu gazellerin birinde **Meşreb-i Mehdi**, birinde **Meşreb-i Asi**, birinde de **Meşreb-i Kalender** kullanılmıştır.

6. **Şah Meşreb** ve **İşan Şah Meşreb** ifadeleri Baba Rahim Meşreb için Menakıb-name'de onlarca defa kullanılmıştır. Elimizdeki Mebde-i Nur nushalarından yazma nusha (KK)'da 89B ve 126A varaklarda verilen iki gazelde başlık olarak **gazel-i işan şah meşreb** yazılmıştır.

7. Baba Rahim Meşreb'in Kaşgarlı sufi Afak Hoca'nın talebesi olması konusunda herhangi bir tereddüt yoktur. Bütün araştırmacılar ve çeşitli kaynaklar, özellikle Menakıb-name'de, bu çok kuvvetli bir şekilde dile getirilir.

Mebde-i Nur'un ikinci bölümünün sonunda bulunan gazelin son beyti şöyledir:

yetüştü Meşreb uşal kan-ı Mebde-i Nur'ga
veli-i Hace-i Afak Şah'ını hürmetidindir 209/7

“Meşreb, Mebde-i Nur'un kaynağına veli Hace Afak Şah'a olan hürmetinden ulaştı.” Açıkça anlaşılıyor ki Mebde-i Nur'da söz konusu olan ve eserin muellifi olan **Meşreb**, Afak Hoca'nın talebesi olan Baba Rahim Meşreb'dir.⁵⁵

Kitab-ı Mebde-i Nur'un Yazıldığı Yer ve Yazılış Tarihi

Her iki konuda da bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Baba Rahim Meşreb'in yaşadığı tarihler dikkate alınır, eserin yazılış tarihi, 17. Yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başları olarak tahmin edilebilir. Eserin yazıldığı yer konusunda da herhangi

⁵⁵ Abdugafurov, a.g.e. s. 88.

bir kayıt yoktur. Gezgin bir derviş olan Meşreb, Turkistan'ın herhangi bir yerinde Mebde-i Nur'u yazmış olabilir. Ancak Baba Rahim Meşreb'in Kaşgar'da uzun süre kaldığı bilinmektedir. Dolayısıyla, Kaşgar'da yazıldığı da düşünülebilir.⁵⁶

Diğer Eserleri

Baba Rahim Meşreb'in yukarıdaki eserlerinden başka iki eserinden daha bahsedilmektedir. Taşkent'te 2007 yılında Alişer Navayi Namidagi Özbekistan Milliy Kütüphanesi İlmi Metodika Bölümü tarafından hazırlanan *Ezgulukni Kuylagan Şair: Babarahim Meşreb Hayatı ve İcadı* adlı eserde, Meşreb'in *Kıssa-yi Veysu'l-Karani* ve *Kıssa-yi Mirac-ı Resul-i Ekrem* adlı iki eserinin daha olduğu ifade edilmektedir.

D. Baba Rahim Meşreb üzerine yapılan çalışmalar

Kitab-ı Mebde-i Nur ile ilgili daha önce yapılan çalışmalar

Kitab-ı Mebde-i Nur ile ilgili daha önce yapılan en önemli çalışma Hacı İsmetullah Abdullah'a aittir. Hacı İsmetullah Abdullah, Mebde-i Nur'u 1994 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te Kiril alfabesi ile *Babarahim Meşreb Mebde-i Nur* adıyla yayınlamıştır.⁵⁷

Özbekistan'da yapılan bir diğer çalışma, Mebde-i Nur'daki gazelleri ve mustezatları ihtiva eden bir çalışmadır. Bu çalışma G. Niyazov ve K. Ahmedov tarafından 1994 yılında *Babarahim Meşreb Mebdeyi Nur Saylanma (gazeller ve mustezadlar)*⁵⁸ adıyla yapılmıştır.

Türkiye'de Mebde-i Nur ile ilgili iki makale yazılmıştır. Bunun ikisi de İsmail Güleç'e aittir. Birincisi *Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nur'u Mevlana'nın Mesnevi'sinin şerhi midir?* isimli makaledir. Güleç, bu makalede, Mebde-i Nur'un İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde K 43 numarada kayıtlı bulunan taş baskı nüshasının tanıtımını yapar ve bu eserin Mevlana'nın Mesnevi'si ile ilgisini ortaya koymaya çalışır.⁵⁹

⁵⁶ Güleç, a.g.e. s. 11.

⁵⁷ Haz. Hacı İsmetullah Abdullah, a.g.e. 314 s.

⁵⁸ G. Niyazov, K. Ahmedov, a.g.e. s. 11.

⁵⁹ Güleç, a.g.m. s.36.

İsmail Guleç'in ikinci makalesi 18. yüzyılda Konya'da yaşamış olan Hadimi'nin *Tuhfe* adlı eseri ile Baba Rahim Meşreb'in *Mebde-i Nur*'unun karşılaştırıldığı *The Influence of The Classics on Cultural Relations* başlıklı makaledir. Guleç, bu makalede, birinci makalesindeki Mebde-i Nur ile ilgili bilgilerle beraber Hadimi'nin Tuhfe'sinin Mevlânâ'nın Mesnevi'si ile ilgisi olması bakımından yaklaşık aynı dönemde yaşamış, ancak biri Anadolu'da diğeri Orta Asya'da yaşamış iki mutasavvıf üzerinde Mevlânâ'nın etkisine dikkat ceker.⁶⁰

Kitab-ı Mebde-i Nur'un Nüshaları

Onun ifadesi akıcı, dili sadedir. Meşreb'in şiir kitapları birçok defa basılmasına rağmen, Mebde-i Nur Orta Asya'nın bağımsızlığa kavuştuğu döneme kadar neşredilmemiştir.

Kitab-ı Mebde-i Nur'un Türkiye Kütüphanelerinde iki taş baskı, bir el yazma olmak üzere üç nüshası tespit edilmiştir.

1. Bunlardan birincisi İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde K 43 numarada kayıtlı nüshadır. 1898 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'de taş baskı olarak istinsah edilmiştir. Nushanın dış kapağında en üstte "fetebareka'llahu ahsenu'l-halikin" ifadesi, onun altında "kitab-ı mebde-i nur" ifadesi, onun altında ise "der-vilayeti taşkend ba-ihtimam molla Abdullah haci ibn-i Esadullah Haci Taşkendî" ifadesi bulunur.

Kapak ebadı 27x17,5 sayfaların ebadı 26,5x17; yazı ebadı 23x13,5'dir. Nüsha 448 sayfa olup 2-340 arası Mebde-i Nur; 340-449 arası Baba Rahim Meşreb'in bir diğeri olan Kimya'dır. Yazı çeşidi, taliktir. Her sayfada yirmi üç satır olup çift sütündür. Yani her sayfada yirmi üç beyit vardır. Metin aralarında birer satır boşluk vardır. Yazılar, çift çerçeve içine alınmıştır. Nüsha oldukça iyi korunmuştur.

2. İkinci nüsha TBMM Kütüphanesinde Soysallıoğlu Koleksiyonu LD 96 (raf. 88003509) numarada kayıtlı nüshadır. Bu nüsha da taş baskı nüsha olup Taşkent'te 1906 yılında istinsah edilmiştir. Nüsha 462 sayfa olup, 2-349 arası

⁶⁰ İsmail Guleç, *The Influence of The Classics on Cultural Relations*, Offprint from *Kinship in Altaic World Proceedings of the 48th Permanent International Altaic Conference*, Moscow 10-15 July 2005, Wiesbaden, 2006.

Mebde-i Nur, 350-462 arası Meşreb'in Kimya adlı eseridir. Kapak hariç iç sayfalar bir önceki nushaya çok benzemektedir. Muhtemelen bu nusha bir önceki nushadan istinsah edilmiştir. Kapakta 1323 tarihi verilmekle beraber nushanın son sayfasında H. 1324 kaydı geçmektedir. Miladi 1906 istinsah tarihi kabul edilebilir. Nusha Yakubhoca İnan Padişah Hacı İnan oğlu ihtimamı ile basılmıştır. Kapak ve sayfaların ebadı aynı olup 28x18,5'dur. Yazı ebadı ise 11x22,5'dur. Yazılar diğer nushada olduğu gibi çift çerçeve içine alınmıştır. Her sayfa 22 satırdır. Çift sutundur. Yani her sayfada yirmi iki beyit vardır. Ancak başlık ve metin araları satır sayısını birer azaltır. Yazı çeşidi taliktir. Yazılar oldukça okunaklı olmasına rağmen kapağın bir hayli yıprandığı görülmektedir.⁶¹

3. Üçüncü nusha Konya Koyunoğlu Kütüphanesinde 13665 numarada kayıtlıdır. Bu nusha, yazma nushadır. Yazmada sadece Mebde-i Nur mevcuttur. Yazma, 167 varak olup bir hayli yıpranmış ve eskimiştir. İstinsah tarihine ait bir kayıt tespit edilememiştir.⁶² Yazmanın cildi sonradan tamir edilmiş ve kapağın iç yüzüne açık mavi bir kağıt yapıştırılmış ve buraya “Meşreb-i Nemengani ismuhu baba rahim est” ifadesi yazılmış, onun altına da Mecmua-i Ebu Talib Hacı Fehmi'de geçen Meşreb'le ilgili “Meşreb der-sal-i 1123 der-Kunduz ve fetva-yi ulema ve hukm-i Mahmut Bek Katagan şehid kerde şude” ifadesi aktarılmıştır. Teklenmiş ve bu varanın A yüzüne yine sonradan şu ifadeler kaydedilmiş: “Divan-ı Meşreb-i Nemengani Baba Rahim Türkçe” ifadesi, ve bu ifadenin altına “167 varak mustensih Hacı Muztar ibn-i alim” yazılmıştır.

Metnin orijinalinden tamamen farklı olan bu yazıların çok sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla burada yanlış bir kayıt düşüldüğü görülmektedir. Yazma, Meşreb'in Divan'ı zannedilerek hatalı bir kayıt yapılmıştır. Yazmanın dikkatli bir şekilde incelenmesi sonucunda Divan değil, Mebde-i Nur olduğu anlaşılabilir. Yazı çeşidi talik türüne yakındır. Yazma, 167 varaktır. Kapağın ebadı 24,3x15; sayfa ebadı 24x14,5; yazı ebadı ise 18x9,8'dir.

4. Hacı İsmetullah Abdullah, Özbekistan Fenler Akademiyası Şarksunaslık bölümünde Mebde-i Nur'un yirmi sekiz nushasının olduğunu haber vermektedir.⁶³

⁶¹ Mamatraimova, a.g.e. s. 73.

⁶² Haz.Hacı İsmetullah Abdullah,a.g.e.20.

⁶³ Haz. Hacı İsmetullah Abdullah, a.g.e. s. 22.

Bunun dışında bir başka eser de Kıssa-i Meşreb eseridir. Takdim edilen “Kıssa-i Meşreb” eseri halk nesrinin önde gelenlerindedir. Meşreb’in hayatı ve eserleri, Kıssa-i Meşreb, Divana-i Meşreb, Divane Meşreb, Şah Meşreb, Gazeli İşan Şah Meşreb, Eşan Meşreb, Eşon Şah Meşreb, Eşan-ı Divane Namangani, Muhammasi Şah Meşreb gibi çeşitli isimlerle Bolşevik devrimine kadar kaleme alınmıştır ve Meşreb okuyucuları arasında meşhur olmuştur. Dışarıdan baktığımızda halk nesrinin destanları ve bu eserleri anlatan Meşreb hakkındaki rivayetlerin tamamı göze çarpmaktadır. Genellikle şer’i eserlerin anlamı kıssa ve rivayetlerin anlamıyla aynı olmadığı için ünlü kıssa müellifi ve derleyicisi Pirmat Sitoriy Meşreb’in efsanevi olaylarını toplayıp, onların her birine Meşreb’in kendi şiirlerini ilave etmesi durumunda halk nesrinin ortaya çıktığını öne sürmek mümkündür. Bir çok tedkikçiler Kıssa-i Meşrebteki rivayetlerde yazarın şahsiyetinin yanlış gösterildiğini veya Meşreb hakkındaki akıla almaz olayların anlatıldığını kaleme alır. Anlaşılan şu ki bunun gibi eserler Türk dünyasının tarihi rivayet ve efsaneleri olarak sayılır. Bunun gibi eserler Meşreb’in şahsiyetindeki benzersiz örnektir. Dolayısıyla “Kıssa-i Meşreb” şair hakkındaki halk rivayetleri ve efsanelerinin Pirmat Sitori tarafından birleştirilip kitap haline getirildiği bellidir. “Kıssa-i Meşreb”deki tarihi rivayet ve hikayeler Orta Asya halklarının ezeli folkloruna dayanarak yazılmıştır. Raviler bazen halk tarafından tanınmış bir hikayeyi bile Meşreb’e bağladıysa; bazen de onun gayritabii durumlarından (mesela: ateşte yanmaması, Hızır (a.s) ile görüşmesi, su altında bir müddet kalabilmesi, kendi takdirinden önceden haberdar olması gibi) bahsedilir. Bazı kıssa ve dini rivayetlerde ise bizzat Meşreb hakkındaki rivayetlere değinmektedir.⁶⁴

⁶⁴ Babarahim Meşreb, *Mebde-i Nur*, s. 86.

İKİNCİ BÖLÜM

FERGANA VADİSİNDE DİNİN ANLAŞMASINDA DİL VE MEŞREB'İN ROLÜ

A. Hoca Ahmet Yesevî

Milleti millet yapan iki temel unsur vardır. Biri dindir, diğeri de dildir. Din bir milletin medeniyetinin, dil ise kültürünün özünü oluşturur. Bunlardan biri yok olur ise millet milli varlığını devam ettiremez.⁶⁵

Türk boyları arasında XII. yüzyılda gösterdiği faaliyetlerle halkın gönlünü kazanarak "Pir-i Türkistan" ünvanına layık görülen Hoca Ahmed Yesevî (ö.1166) nin öğretileri etrafında vücut bulan Yesevîlik XV. Yüzyılda Nakşibendiliğin yaygınlaşmasına kadar Türkistan'da en yaygın tarikat olma niteliğini korumuştur.⁶⁶

Türk mutasavvıfı Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) tarafından kurulmuştur. Ahmed Yesevî, Yusuf Hamedani (ö.525/1130) halifelerinden olup hayatı hakkındaki bilgiler genellikle menkıbe türü şeylerdir. Ahmed Yesevî, Çimkent-Sayram'da doğduktan sonra Buhara'da ilim tahsili ve tarikat eğitimiyle meşgul olmuş, şeyhinin vefatından sonra da Yesi (Türkistan) şehrine yerleşerek ölünceye kadar orada irşad hizmetini sürdürmüştür.

Ahmed Yesevî'nin başka mutasavvıflardan farkı, Türkçe konuşup, Türkçe yazmasıdır. İranlı ve Farsça konuşup yazan Yusuf Hamedani gibi bir üstadın talebesi olmasına rağmen, irşad ve tebliğ dili olarak içlerinde yetiştiği halkın dilini, Türkçe'yi seçmesidir.⁶⁷ Arap dilinde, Fars edebiyatında, medrese ilimlerinde mütehasıs bir şahsiyet olmasına rağmen, müntesiplerine anlayabilecekleri bir dil ile hitap etmiş, günün modasına uyarak Farsça eserler kaleme almak yerine Türkçe hikmetler söylemiştir. Arapça ve Farsça bilmeyen Türklere, tasavvıfı zevki ve manevi neşeyi Türk edebiyatının basit şekilleri, ahlaki ve tasavvufi manzumeleri ile anlatmıştır.⁶⁸

⁶⁵ Dosay Kencetay, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Ahlak Felsefesi*, Hoca Ahmed Yesevi Ocağı yay, Ankara, 2003. s.6

⁶⁶ Seyfettin Erşahin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, S/E/K Yayınları, Ankara, 1999, s. 55

⁶⁷ Kamil Yılmaz, Muhammedi Davet ve Ahmed Yesevi, Uluslararası Sempozyum "Orta Asya'da İslam" Oş, 20-21 Mayıs 2004, s.226

⁶⁸ Kadir Özköse, *Ahmed Yesevi*, ed; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Klasikleri*, Erkam Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 204.

Ahmed Yesevî, Türklüğün manevi hayatındaki büyük yerini, sadece bazı tasavvufî şiirler yazmakla kazanmamıştır. O'nun önemi, İslam'ın Türkler arasında yayıldığı asırlarda, Türk'ler arasında geniş ölçüde yayılma imkânı bulan ilk tasavvufî ekolü oluşturarak bütün dünyada yaşayan Türk soyundan insanların gönül tahtında asırlarca hüküm sürmesinden kaynaklanır. Yesevî'nin büyük manevi tasarrufu ile yayılan ve asırlardır yaşayan Yeseviyye tarikatı, bir Türk tarafından kurulmuş ve Türkler arasında örgütlenmiş olan ilk tarikattır.⁶⁹

İyi bir eğitim görmüş olan Yesevî, Arapça, Farsça ve Türkçe biliyordu. Halkla Türkçe konuşuyor, bu yüzden etrafında da Türk halkı toplanıyordu. Ahmed Yesevî “Hikmet” tarzında san'at endişesinden uzak olarak yazdığı şiirleriyle, kendisinin vaaz, sohbet ve zikir meclisleriyle Türkler arasında şu hizmetleri gerçekleştirdi.

1. Sağlam bir şeriat bilgisi ve din sevgisi sağlaması:

Tasavvuf'un esasî şeriatıdır, dindir. Sağlam bir din bilgisi ve sevgisi aynı milleti oluşturan ferdlerin ortak vasfıdır. Ahmed Yesevî, bir Allah adamı olmanın gereği kendini önce sağlam bir şeriat hadimi görmüş, Kur'an ve Sünnet'e dayalı dini bir hayatın savunucusu olmuştur. Çünkü ebedî risaletin ve dine davetin temel şartı budur.

2. Tasavvufu benimsetmesi:

Tasavvuf, İslam'ı gönüle sindirerek yaşama biçimi; eğitim usulu ve tebliğ üslubudur. Tasavvufu dinden ayrı, dini tasavvuftan uzak görmek Ahmed Yesevî'nin ve genel anlamda mutasavvıfların görüşüne uygun düşmez. Mutasavvıflar, bir bakıma Hz. Peygamber'in tebliğ ve irşadında varisleridir.

3. Ehl-i sünnet akidesine bağlılığı gerçekleştirmesi:

İran'dan esen Şia rüzgârına karşı Ahmed Yesevî, son derece duyarlı idi. Onun bu duyarlılığı, sünnet çizgisi dışındaki bütün görüşler için geçerliydi. Çünkü tasavvufta “Gökyüzünde bağdaş kurup oturabilecek bir keramete sahip kimsenin davranışları sünnete uygun olmadıkça kabul edilemezdi.” Nitekim Yesevî:

Tingri Teala sözün, Resulullah sünnetin

İnanmağan ümmetin, ümmet dimez Muhammed

Gerek Yesevî ve gerekse hocası Hamedani, Sünni ve Hanefi idiler.

⁶⁹ Hayati Bice, *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet*, 5.Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s. 17.

4. Şeriat ve tarikat arasını telif etmesi:

Şeriat ve tarikatın uygunluğu konusu, başlangıçtan beri tartışıla gelmiş bir konudur. Özellikle “Batınilik” fırkasının ve ardından bir takım ibahilerin ortaya çıkması, tasavvuf erbabının da bazı kesimler tarafından adeta müşahede altına alınması gibi garib bir sonuç doğurmuştur. Tarikatta ölçü ve temel esas şeriatıdır. Özellikle Kuşeyri ve Gazali’den sonraki mutasavvıflar bu konuda duyarlı davranmışlardır. Bu yüzden Ahmed Yesevî, daha önce bazı tarih çevrelerinde görülebilen garip ve sapık fikirleri özellikle eski İran ve Hind düşünce sisteminden gelmiş, ya da gelmesi muhtemel düşünceleri İslam şeriatıyla tartmayı ve şeriata uymayanları reddetmeyi prensip edindi.

5. Türkçe’nin tasavvuf dili olmasını sağlaması:

Ahmed Yesevî’nin Anadolu ve Orta Asya’da en önemli hizmeti, Türkçe konusunda gösterdiği titizliktir. Türkçe konuşup yazan ilk tarikat kurucusu olması sebebiyle türk halkının diline sahip çıkmış ve kendisinden sonraki takipçileri sayesinde türk dilinin din ve tasavvuf dili olmasını sağlamıştır. Belki Ahmed Yesevî Türkçe yazmasa Yunus olmayacak, Türkçe tekke dili olmayacaktı.

Yesevî’den sonra onun açtığı muhitte tasavvufi halk edebiyatı şairleri yetişti. Hatta Yunus’un yetişmesi bile O’nun hazırladığı ortamda gerçekleşti.⁷⁰

*Fars dilini bilir de, sevip söyler Türkçe’yi,
Sevmiyorlar bilginler, sizin Türkçe dilini,
Bilgilerden dinlesen, açar gönül ilini,
Ayet-Hadis anlamı Türkçe olsa duyarlar.*

*Miskin, zayıf Hoca Ahmed, yedi ceddine rahmet,
Farsça dilini bilerek, güzel söylemekte Türkçeyi...⁷¹*

Haytının ilk devrelerinden son senelerine kadar kuvvetli ve samimi bir tasavvuf hayatı yaşayan bu Türk şeyhi, Arapça ve Farsça anlayamayan Türkleri aydınlatma ve müridlerine tasavvufi hakikatleri takrir ve telkin maksadıyla şiir yazıyordu. İşte bu bakımdan Divan-ı Hikmet eseri Türk halkları için en önemli eser haline gelmiştir.⁷²

⁷⁰ Yılmaz, Muhammedî Dâvet ve Ahmed Yesevî, s.227

⁷¹ Bice, a.g.e. s.181, 71. Hikmet (geniş bilgi için bkz)

⁷² Bice a.g.e. s. 31

O yüzden Ahmed Yesevî'nin halka İslam'ın esaslarını, şeriat hükümlerini, tarikat adab ve erkanını öğretmek gayesiyle söylediği “Hikmetler”, kendi dervişleri tarafından kağıda dökülmüş ve Yesevi dervişlerinin dilinden en uzak Türk obalarına kadar ulaştırılmıştır.⁷³

6. *İlahi aşk ve sevgiyi öğretmesi:*

Filosoflar insanı “hayvan-ı natik” diye tanımlarken mutasavvıflar “hay-van-ı aşık” diye tarif etmekte ve insandaki en önemli özelliğin aşk ve sevgi olduğuna dikkat çekmektedirler. Sevginin serpilip gelişmesi, ona uygun ortam ister. Yesevî Türk insanının fitratının derinliklerinde bulunan ancak bulunduğu ortam itibariyle ortaya koyamadığı sevgi cevherini meydana çıkardı ve onları sevgi ocağında yaktı, yetiştirdi. Yesevî, sevgiyi bütün yarıklara teşmil ediyor, kâfire bile sevgi ile bakmanın sünnet olduğunu söylüyordu:

Sünnet imiş, kâfir bolsa birme azar,

Kongli katığ dil-azardın Huda bi-zar.

7. *Mürid ve müntesiblerine ileri ufuklar göstermesi:*

Ahmed Yesevî, ebedi risaletin çizdiği sonsuzluk ufkunu kuşatabilen engin gönlüyle mürid ve müntesiblerini daima ileri ufuklara yönlendirirdi. O günün şartlarında “darul-cihad” olarak bilinen Anadolu ve Rumeli, Yesevî'nin davet ufkuydu. Anadolunun İslamlaşma ve Türkleşme sürecinde Yesevî'nin gönderdiği halifelerinin ve daha sonraki Yesevîlik mensuplarının müstesna bir yeri vardır. Yesevî'nin ebedi risalet çizgisindeki en bariz vasfı herhalde bu özelliği olsa gerektir. Türkler Ahmed Yesevî'den birkaç asır evvel İslamiyeti kabul etmeye başlamışlardı. Onun sayesinde Müslümanlık, Arapça ve farsça bilmeyen Bozkır Türkleri ve göçebe halk arasında yayılma imkânı buldu.⁷⁴

Bir milletin kimliğini dokuyan en önemli unsurlardan biri de dildir. Dil en önemli kültür, sanat ve iletişim aracıdır. Dilin gelişmesi, milletin kendine güvenini artırır, Ahmed Yesevî Hazretleri bu konuda da Müslüman türk kimliğini dokumuştur. Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud'dan sonra Türkçe yazan ilk Türk'tür o.

⁷³ Özköse, Ahmed Yesevi, a.g.e. s.212.

⁷⁴ Yılmaz, a.g.e. s. 227.

Yunus Emre'nin geliştirdiği tarz Yesevî'nin açtığı yoludur. İlahi, hikmet ve diğer edebi mahsüllerin milli hars ve heyecanımızı devam ettirmede ne kadar müessir olduğunu uzun uzun izaha bilmeme gerek var mı?⁷⁵

Hoca Ahmed Yesevî dün olduğu gibi bugün de dünya Türklüğünü dizleri dibinde bir araya getiren manevi yol göstericimiz olmağa devam etmektedir. Hoca Ahmed Yesevî'yi, gerçek kimliği ile tanımamız Türkiye ve Türkistan Türklerinin kardeşliğini güçlendirecek ve ortak manevi atamız durumundaki Hoca Ahmed Yesevî'nin dergâhında kucaklaşmamızı da sağlayacaktır.⁷⁶

B. Yunus Emre

Yunus Emre'nin birçok yerde makamı olduğu iddia edilir. Yunus Emre'nin divanında söylediği gibi âşıkların memleketi Huda'dır. Yunus'un doğum tarihi tam olarak belli değildir. 1320'lı yıllar civarında seksen yaşlarında vefat ettiği kabul görmektedir. Kendisine Türk dilinin inceliklerini o çağda en güzel şekilde dile getirdiği için "Hatem-i Lisan-ı Türk" denilmiştir.⁷⁷

Hoca Ahmed Yesevî gibi Yunus Emre de yaşadığı dönemde halkı kendi dilinde dine davet ederek, okuma yazma bilmeyen halka dini telkinlerde bulunmuştur.

Yunus Emre'nin dili, XIII-XIV. yüzyıl Anadolu Türkçe'sinin bir örneğidir. Yunus'un dilindeki özelliklerden biri de, Selçuk devrinin Farsça'yı kabul edişi ve Arapçanın bilgi dili oluşu yüzünden resmi dilde kullanılan terimlerin, mesela "kıbale" bozması "kabala", "danışmend" bozması "danışman" gibi Türkçeleşerek halk diline giren resmi terimleri, halkın kullandığı gibi kullanmasıdır. Zaten o, "ilm, ayb" gibi sözleri de halkın kullandığı gibi "ilim, ayıb" tarzında kullanır.

Yunus'un dilinde Arapça, Farsça sözler, bazı kere mücerred olarak, bazı kere de Türkçe, yahut Farsça kurallarla terkiplşerek bol bol geçer. Dil değiştikçe Yunus'u benimseyen halk, Yunus'un dilini devrine göre değiştirmeye koyuldu. Hatta bu, yalnız söylemede değil, yazmada da oldu. Ayutdun, buyurun oldu, Ütmez, geçmez'e çevrildi, kanı, kanda, hani, nerede diye söylendi. Yunus'un dili, her devrin, hatta bugünün dili oldu. Bu mazhariyet, hiçbir vakit tesadüfi değil. Yunus'ta bu kabiliyet

⁷⁵ Yılmaz, a.g.e. s.228.

⁷⁶ Bice a.g.e. s.60.

⁷⁷ Mahmud Erol Kılıç, *Tasavvufa Giriş*, Sufi Kitap, Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Aş Kuruluşudur, 1.Baskı, İstanbul, 2012.s. 110.

var. Ancak Yunus'un yaşaması bu yüzden değildir, Yunus kütle tarafından sevildiğinden, benimsendiğinden bu, böyle olmuştur.⁷⁸

Yunus halk şairi değildir, fakat halkın şairi olmuştur. O, okumuş, yazmış, zamanının bütün bilgilerini bellemiş, hazmetmiş, fakat bu bilgi, kendisini tatmin etmediği için tasavvuf yoluna girmiş, bildiğini unutmuş, sonucu mücahededen müşahedeye varmış, geçici aşktan gerçek aşka ulaşmış, ölüm korkusundan kurtulmuş, ölümsüzlüğe, ebediliğe kavuşmuş, kulken sultan olmuş bir erdir.

Dilinin katıksız bir Türkçe olmadığını da söylemiştik. Az denemeyecek kadar aruzla da şiirleri var, devrine göre bu vezinde de başarı göstermiştir. Hind-İran ve Yunan'dan geçen mitolojik unsur, dinin getirdiği kelimelerle yuğrulan kıssalar, ayetler, hadisler, tasavvuf terimleri ve tasavvufi inanç, eski erenlerin sözleri, klassikleşmiş halk masalları, aşk hikayeleri, yani divan edebiyatının bütün unsurları, Yunus'ta bol bol vardır. Şu halde bir halk şairi olmayan Yunus'u, halkın şairi yapan, halk tarafından kucaklanan, benimseten sır nedir?

Yunus halktan ayrılmamıştır. Aruzla yazdığı şiirlerin bir kısmında bile halk unsurları, klasik unsuru eritiverir. Mesela:

*Dünya vü izzet ışık ile sazıkar olmadı,
Vallah nükte benüm değil ışık hazırdur görmez reva...*

Beytiyle dünya varlığının, şeref, ululuğun, aşkla uzlaşmayacağını anlattıktan sonra hemen:

*Her kimde ki ışık varısa ayruk nesne sığmaz anda,
Dost döşeğine geçemez at u katır yahut deve...*

diyerek halkın alıştığı, duyduğu, söylediği, yadırgamadığı bir söze girer. Aşk kimde varsa sözünden, göz yaşından bellidir hükmünü verirken:

*Âşıkların sözünden, kan yaş akar gözünden,
Her kim aşık olmadı, benzer kuru ağaca.
Kur ağacı niderler kesip oda yakarlar,
Bülbüller ötüceğiz nöbet değmez dürraca...*

der, aşığın sözünü bülbül çilemesine, aşksız adamı da kesilip ateşe atılan kuru ağaca benzetir. Bu çeşit kişinin sözleri, bulbul çilemesine karşı taraçkuşunun ötüşüne benzer onca.⁷⁹

⁷⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, 2. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 117-118.

Görüldüğü gibi melamet yolunu tutan Yunus Emre de aşka büyük bir önem vermektedir. Geçici aşkı bile gerçek aşka, yani mutlak güzelliğe, gerçek varlığa karşı, fakat sonucu sevgiyle buluşarak, “o” olarak duyulan aşka bir köprü olduğu için kabul eden, yermeyen sufiler gibi o da her çeşit aşkı hoş görür. Zaten dünyada aşksız insan yoktur:

*Işksuz adem dünyede bellü bilün ki yokdur,
Her biri bir nesneye sevgisi var aşkıdur.*

*Kimi avret oğlan sever, kimi mülk-ü hanman sever
Kim sermaye dükkân sever, bu dünya halden haledür...*⁸⁰

Aslında köylü ve yoksul olan bu şair, bir İslam mistik tarikına süluk etmiştir. Yunus Emre, tefekküründen başka bir de olağanüstü şiir söyleme kabiliyetine sahiptir. Çok zeki olan bu adam, üstadlarından aldığı feyiz kadar şahsi tecrübeleriyle de kendini yetiştirmiştir. Böylece kitabı olmamakla beraber geniş ve yüksek bir kültür elde etmiştir. (Haksız olarak onun ummi olduğu da söylenegelmiştir.) Çok canlı olan duygululuğu, ona, tabiatı ve insanları anlatmakta çok özel bir kabiliyet sağlamıştır. Dini Felsefesi Varlık Birliği’ne yönelmiştir. Bununla beraber bu felsefeye insanlara karşı sevgi ve yaşayış sevgisi de girer. Bu Türk topraklarının çocuğu, zengin ve ahenkli, sağlam ve sade, bütün halkça anlaşılabilen bir dille; gerçek manasını araştıran, bunu bulduğunu sanınca coşan insanlığın sevinçlerini, kederlerini, mahrumiyetlerini, zaferlerini bütün kuvvetiyle terennüm etmiştir. Bu büyük şair, hiç taraf tutmaz. Aslen mistik olan ilhamının aynı kalmasına rağmen eserindeki çeşitlilik, insanı şaşırtır. Bütün Ortaçağ şairleri içinde hiç ihtiyarlamamış olanı, bütün halk tarafından bugün de tamamiyle anlaşılıp beğenileni, odur. Temayülleri, yahut maksatları ne olursa olsun, çağdaş Türk şiiri için Yunus Emre, zengin bir ilham kaynağıdır.⁸¹

⁷⁹ Gölpınarlı, a.g.e. s. 132-133.

⁸⁰ Gölpınarlı, a.g.e. s. 49.

⁸¹ Gölpınarlı, a.g.e. s. 193.

C. Mesnevi'nin Türkçeleştirilmesi ve Meşreb'in Rolü

İslam medeniyetinde nev-i şahsına münhasır özellikleri bulunan ve başlı başına bir kültür hazinesi olan Hz. Mevlânâ'nın Mesnevîsi hakkında bilgi vermeden önce müellifin hayatı ile ilgili malumat vermek yararlı olacaktır.

Mevlânâ'nın asıl adı, Muhammed, lakabı ise, Celaledin'dir. Mevlânâ Belh'te 30 Eylül 1207/ Rebiül-evvel 604 tarihinde dünyaya gelmiştir. Ayrıca babası Sultanul-Ulema Bahaeddin Veled tarafından kendisine verilen "Hüdavendigâr" lakabı ile de tanınır. Doğduğu yere nispetle "Belhi", Anadolu'ya gelip ikinci vatanı olarak seçmesi, vefatına kadar burada kalması, kabrinin de burada olması ve o zamanlar Anadolu'ya Bilad-ı Rum denmesi sebebiyle "Rumî" lakapları da meşhurdur.

Mevlânâ'nın babası Hz. Ebu Bekir'e dayanan Belhli Hatibiler sülalesinden olup Bahaeddin Veled diye bilinmektedir. "Sultanu'l Ulema" lakabıyla tanınmıştır. Bahaeddin Veled'in annesi Harezimşahlar hanedanından, Alaaddin Muhammed Harezimşah'ın kızı Melike-i Cihan Emetullah Sultandır. Mevlana'nın annesi ise Belh emiri Rükneddin'in kızı olan Mümine Hatun olup, Harezimşahlar Türk İmparatorluk hanedanından bir prensesdir.⁸²

Mevlânâ'nın milliyeti meselesi çokça tartışılmış ise de onun Türk olduğunun delili şu rubaisidir.

*Beni yabancı yerine koymayın, ben bu mahalledenim,
Ben sizin mahallenizde kendi evimi arıyorum.
Düşman gibi görünüyorsam da düşman değilim,
Hintçe konuşuyorsam da aslım Türk'tür.*

Mevlânâ babasının vefatından sonra onun görevini üstlenerek, vaaza başladı. Fetva işlerini yürüttü. Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizi ile buluşuncaya kadar tam bir yıl tarikattan uzak, şeriatın müftüsü oldu. Mevlânâ ona intisab ederek dokuz yıl onun hizmetinde ve eğitiminde bulundu. O günden sonra Mevlânâ, Seyyid Burhaneddin'e mürid olup, şeyhinin ona talim ettiği Kübreviyye tarikatının hizmetine devam etmeye başladı. Şu halde Mevlânâ, Mevlevilik tarikatının piri olmadan önce Kübreviyye tarikatının müridi idi.

⁸² Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Klasikleri*, Erkam Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 401-402.

Tirmizi'nin ahiret âlemin göçmesinden sonra, Mevlânâ dini eğitim ve öğretim kürsüsüne oturdu. 639/1241 yılında Şems ile buluşma yılı olan 643/1245 yılına kadar babasının ve ecdadının usullerine uyarak medresede fıkıh ve din ilimleri hakkında dersler verdi. Medrese ve camilerde okuttuğu derslerde, binlerce kişi hazır bulunur ve büyük bir sevgi ve ihtişam içinde dersini dinlerlerdi.⁸³

Mevlânâ'yı Mevlânâ yapan o esrarengiz arif insan, Tebrizli Şems'ti. İsmi, Melik-Dad oğlu Ali oğlu Muhammed Şemseddin'dir. İlham-ı İlahi ile Şems-i Tebrizî, 26 Cemaziyelahir 642/29.11.1244 cumartesi sabahı Konya'ya gelmiştir.

Mevlânâ Şeyh'le geçirdiği yaklaşık, yirmi iki aylık süre zarfında, gönlünü ilahî hakikatlerle doldurmuş, ilahî aşkıta kemale ermiştir. Şems'in irşadıyla fenâfillah mertebesine ulaşan Mevlânâ'nın, artık en son mertebe olan bekabillah makamına çıkmasının, elde ettiği incileri delip ve ipliğe dizmesinin zamanı geliyordu. Şems'den ümidini kestiği 647/1250 yılından, kendi ölüm tarihi olan 672/1273 yılına kadar, 23 yıl, ilahi bilgilerin tebliğ ve telkiniyle uğraştı. Pirlerin ve şeyhlerin usulü olan el tutmak ve zikir yaptırmak işlerini en seçkin arkadaşlarına yaptırıyor, Mevlâ'sıyla tek başına kalıyordu.

Mevlânâ'nın has müridlerinden en çok sevdiği Hüsameddin Çelebi uygun bir vaktini bularak, İlahînâme tarzında veya Mantıku't-Tayr vezninde manzum bir kitap telifini istirham ettiğinde Mevlana tebessüm ile "Ey Hüsameddin Çelebi, istediğiniz kitabı sizin hatırıma gelmeden evvel tasarlamış ve biraz da yazmıştım" diyerek cüz'iyat ve külliyatın sırlarını keşfeden Mesnevî-i Şerif'in ilk on sekiz beytinden birkaç beyti ona okuduktan sonra Mesnevi-i Şerif'in telifine başlamışlardır. Bazı geceler akşamdan sabaha kadar Mevlana beyitleri okur, Hüsameddin Çelebi yazardı. Mesnevi-i Şerif minval üzere yazıldı ve altı cilde ulaştı. Mesnevi İran Edebiyatının en önemli eserlerinden ve İslam Tasavvufunun şüphesiz en büyük ve en önemli kitaplarından birisidir.

Hiz. Mevlânâ 5 Cemaziyelahir 672/ 17 Aralık 1273 Pazar günü, güneş batarken bu fani âlemden baki âleme göçtü.⁸⁴

⁸³ Cebecioğlu, a.g.e. s. 404.

⁸⁴ Cebecioğlu, a.g.e. s.403.

Mesnevi

Mesnevi kelimesi, Arapça “sena-yesni- senyen” fiilinden gelmekte olup, “bir şeyi bir şeye katmak ve bükme” anlamına gelir. “Mesna” kelimesi de aynı kökte olup, “ikişer ikişer” manasına gelir. Mesnevî kelimesi ise, mesna kelimesinin ism-i mensubu olup, ikişerli ikişerli demektir. Bu sebeple kafiyeleri ikili olan şiire “mesnevi” denilmiştir.

Mesnevi, Türkçe’ye ilk defa Muini tarafından Sultan II. Murat adına manzum olarak çevrilmiş, bu yüzden Mesnevi-i Muradi ismiyle anılmıştır.

Mesnevi, sırlarının anlaşılması zor ve çetin olmasından dolayı âlimler, mutasavvıflar onun müşkül noktalarını açıklamak, karışık yerlerini çözmek için çok çalışmışlar, himmet etmişler; gerek manzum, gerek mensur Arapça, Farsça, Urduca, Türkçe ve bazı batı dillerinde olmak üzere, bütün Mesnevi ciltlerine veya muhtelif kısımlarına birçok şerhler yazmışlar, telifler meydana getirmişler.⁸⁵

Mesnevi’nin etkisinde yazılan Çağatayca eserlerden biri de diğerleri hepsi Baba Rahim Meşreb’in “Mebde-i Nur” adlı eseridir. Meşreb, Orta Asya, Afganistan, ve Doğu Türkistan Türkleri arasında meşhur olmasına rağmen Türkiye’de pek bilinmemektedir.

Mevlânâ Celaleddin Rumi’nin yaşadığı dönemden bu yana sekiz asır geçmesine rağmen “Mesnevi-i Manevi” bugün de ilim ve marifet ehlinin ilgi merkezinde bulunmaktadır. Zira Mesnevi’deki insan sevgisi konusu ve manevi ahlaki değerlere dayalı fikirler değerini hiç kaybetmemiştir.

Geçmişte yaşayan birçok meşhur mütefekkir Mesnevi hakkında bir birinden değerli, birbirini tamamlayan güzel sözler söylemişlerdir. Fars-Tacik edebiyatının büyük temsilcisi ve meşhur mutasavvıf Abdurrahman Cami: “Ben bu ali-cenap zat hakkında ne diyebilirim ki, o peygamber değildir, ama onun kitabı vardır” demişti. Bundan daha güzel iltifat bulmak zordur.

Mebde-i Nur çeşitli senelerde istinsah edilmiş, matbu olarak da basılmıştır. Mebde-i Nur’un Meşreb’e ait başka bir eser olan Kimya ile beraber 1901 yılında İstanbul’da da neşredilmiş olması Mebde-i Nur’un Osmanlı-Türk okuyucuları tarafından da tanınmış olduğunu göstermektedir.

⁸⁵ Cebecioğlu, a.g.e. s. 412.

Meşreb'in şiir kitapları birçok defa basılmasına rağmen, Mebde-i Nur Orta Asya'nın bağımsızlığa kavuştuğu döneme kadar neşredilmemiştir. Bunun kendine göre bazı sebepleri vardır. Birincisi, bu eser dini tasavvufî bir içeriğe sahiptir. İkincisi, onun yazarının kim olduğu meselesidir. Bazı bilim adamları “mezkur eser Baba Rahim Meşreb'e aittir” demektedir, bazı araştırmacılar ise bu fikri reddetmektedir. Bununla birlikte, Mebde-i Nur'un Mesnevi tesirinde yazılan mühim bir Çağatayca eser olduğu kabul edilmektedir. Zira onda Mevlana'nın görüşleri imkan ölçüsünde yeni bir tarzda ele alınmış ve okuyuculara Mesnevi'nin konuları ve hakikatleri yakından tanıtılmıştır.

Raşid Cumayev'in kaydettiğine göre, XVII yüzyılda Kaşgar'da faaliyet yürüten Meşreb'in hocası meşhur şeyh Afak Hoca müritlerine Mesnevi'yi şerh etmek gibi büyük ve sorumlu bir vazifeyi yüklemiştir. Bunun neticesinde Mesnevi'deki tasavvufî hal ve makamları, remiz ve ıstılahları, mana ve mahiyetini anladıklarından dolayı müritlerin ruhani eğitimi tekâmülleşmiş, manevi derecelere ermelerindeki tecrübe ve maharetleri yükselmiştir.⁸⁶ Zira Meşreb, Mebde-i Nur, yani “nur kaynağı” olan Mesnevi'den feyiz aldığı halde Mebde-i Nur'u mürşidi Afak Hoca'nın yardımıyla kaleme aldığını aşağıdaki gibi ifade eder:

Yetuşti Meşreb oşal Mebde-i Nur'ga,

Veli-yi Hoca Afak Şah'ni hürmetidindir. (s. 14)

(Açıklaması: Hoca Afak Şah'ın hürmeti yüzünden Meşreb Mebde-i Nur eserini yazmaya muvaffak oldu.)

Mebde-i Nur'un müellifi Mesnevi'yi Çağatay Türkçe'sinde şerh etmek ve ondaki manaları geniş bir kitleye ulaştırmak amacıyla bu kitabı yazdığını şöyle ifade eder:

“Mesnevi meşhur boldı ve alem andın behre aldı. Ama çün bu kemine Molla Rahim Baba Divane-i Nemengani el- meşhur mülakkab be- Meşreb (“Mesnevi”yi-N.H.) körüp mutalaa kaldım ki, Türki tilge onu şerh kılsam dib arzu kıldım ama işaret boldı, bi- vasita hazret-i kutbu'l-arifin sultan-ul muhakkikin, burhan-ı müridin, siracü't- talibin, server-i Etrak, yani hazret-i sultanım Hoca Ahmed Yesevî (k.s)'dın icazet ve ianet boldı. Ve şerh-i Mesnevi'ge iftitah kılduk ve Türkçe tilge beyan ettük. Ta fehm-i has ve mefhum-i am bolgay ve talib-i sadık ve salık-i aşık işitib

⁸⁶ Raşid Cumayev, *Rumi ve Meşreb-Mumtaz Edebiyat Meseleleri*, Taşkent, 2006, s.78.

andın bahre algay ve nuks-i uyubi tapsa avf kılğay... Kitabını be-kavl-i “Mebde-i Nur” dib tamam kılduk”⁸⁷

(Açıklaması: Mesnevi meşhur oldu ve alem ondan feyiz aldı. Bu fakir-Meşreb lakabıyla tanınan Molla Rahim Baba Divane-i Nemengani Mesnevi’yi okuyup mütalaa ettim ve içimde onu Türkçe şerh etmek arzusu uyandı. Ve hazret-i sultan Hoca Ahmed Yesevî hazretlerinden işaret, icazet ve yardım yetişti. Ve Mesnevi’yi şerh etmeye başladık ve Türkçe şerhini beyan ettik. Ta ki has insanların da, sıradan halkın da anlamasına uygun olsun, hem de sadık talebeler ve aşık salıklar işitip ondan feyiz alsınlar, eserin eksiklerini bulurlarsa, müellifi bağışlasınlar. Kitabın adını da “Mebde-i Nur” diye adlandırdık.)

Mebde-i Nur’un hacmi 300 varaktan fazla olup, ondaki şiirlerin tamamı 20.000 mısradır. Üç defterden ibaret olan eser Mesnevi’nin ilk beyti ve onun Türkçe manzum tercümesiyle başlar. Sonra da müellif Mesnevi’den aldığı birçok beyti, onların anlamına uygun hikaye ve rivayetleri nakleder. Kendi fikirlerini zenginleştirmek için konuyla ilgili çeşitli gazellere yer verir. Nihayet eser Mesnevi’nin son beytiyle biter.

Mebde-i Nur tam bir Mesnevi şerhi değilse de, ondan hem şeklen, hem manen Mesnevi’nin tesiri açıkça göze çarpmaktadır. Mesela, ondaki hikayelerin birçoğunda peygamberler, meşhur sufiler, alimler ve devlet adamları konu edilmektedir. Bunların arasında Âdem, Nuh, Yunus, Yakup, Yusuf, Süleyman, Eyyub, Musa, İsa ve Muhammed (s.a.v) gibi peygamberler; Zünnun-i Misri, Bayezid Bistami, Rabiâtü’l -Adeviyye, Cüneyd-i Bağdadi, Davud Tai, Fudayl İbn İyaz, Mansur-i Hallac, İbrahim-i Edhem, Abdulkadir Geylani, Bahauddin Nakşbend, Hoca Ubeydullah Ahrar gibi sufiler, Feriduddin Attar, Necmettin Kübra, İbn Arabi, Hafız Şirazi, Hakani, Abdullah Ensari, Şems-i Tebrizi gibi tanınmış mutasavvıf ve şairler; Asaf, Efrasiyab, Feridun, İskender, Zehhak, Keykavus, Nuşirevan, Harun er-Reşid, Me’mun gibi emir ve hükümdarlardır, Hızır, Lokman, Eflatun, İmam-ı Azam, Fahr-i Razi gibi hakim ve âlim zatlar vardır.⁸⁸

Mebde-i Nur’daki hikayelerde ananeye göre insani faziletler öne çıkarılmakta, kötü ahlak ve menfi illetler de kötülenmektedir. Özellikle, şeytani ve nefsanî çirkinlikler kınanmaktadır. Azazil, Firavun, Nemrud, Haman, Azer, Harut,

⁸⁷ Babarrahim Meşreb, *Mebde-i Nur*, s.15.

⁸⁸ Güleç, a.g.e. s.97.

Marut, Samiri gibi menfi tiplerin yapmış oldukları kötü amellerden ibret alınmaktadır. Şeytanın yoluna girenlerin, onun vesveselerine aldanarak kin ve hasede batanların sonuçta helak oldukları tekrar vurgulanmaktadır.

Mebde-i Nur'un en dikkat çeken yönlerinden biri de, onda ibret verici hikaye ve rivayetlere geniş yer verilmesidir. Eserde 132 hikaye bulunmaktadır. Bu hikayeler esasen eğitimsel ve ahlâkî karakterdedir; Bununla birlikte eserde dini kaideler, tasavvufî adab-u erkân Mevlânâ üslubuyla ele alınmıştır.

Biliniyor ki, “Mesnevi”, Kuran-ı Kerim âyetlerinin manzum şerhi olarak kabul edilmektedir. Meşreb de Mesnevi'ye Kur'an-ı Kerim'in manzum anlamı olarak bakmakta, onu şeriat esasları derç edilen bir marifet tanesi diye anmaktadır.

Mebde-i Nur'un birkaç yerinde şair, Mevlana'nın adını saygıyla söylemektedir. Genellikle, Meşreb'in Mevlana'nın şahsı, marifeti ve faziletlerine olan ihtiramı çok yüksektir. Söz gelimi, müellif bu eser elle Cenab-ı Hak'tan Mevlânâ'nın ruhunu şad etmesini istemekte, eserdeki eğitimsel hikayeleri söylerken, Mevlânâ “sinesini çak edip”, sıdk-u ihlasla “defter-i aşktan söz ettiğini” hatırlatmaktadır. Aynı zamanda o her vakitte ve her yerde Şems-i Tebrizi ve Mevlânâ gibi kâmil insanlara ihtiyaç olduğunu ayrıca kaydetmektedir.

Va deriğa, Şems-i Tabrizi kani?

Hayf ömür ötti, Şeker-rızı kani?..(s.253)

Şems dek şeyh köptür nur etgan seni,

Yolga kirgudek Celaluddin kani? (s.143)

(Açıklaması: Eyvah, Şems-i Tebrizi nerede? Yazık ömür geçti, dilinden şeker saçan zat (Feridüddin Şekergenç?) nerede? Seni aydınlatan Şems gibi şeyh çoktur, yola girecek olan Celaleddin Rumi nerede?).

Mebde-i Nur'da hikayelerin anlamına göre ayet-i celile ve hadis-i şeriflerden iktibaslar getirilmektedir. Mesela, müellif geçici dünyanın manası, mahiyeti, ona dalmanın akıbetlerinden söz ederken, harıslık ve dünya perestliği kınayan hadislerden istifade eder. Nefis, şehvet ve hırs-u hevaya dalmanın müthiş esaretlerle neticelenmesini şöyle ifade eder:

Leşker-i şehvet belay-ı can eken,

Katre-i ab ateş-i Suzan eken...(s.190)

(Açıklaması: Şehvet ordusu can belasıymış, bir katre suyu yakıcı ateşmiş.)

Meşreb bu eserinde, Mesnevî'den seçtiği beyitlerde geçen kavramları, ahlâkî ve didaktik hikâyelerle zenginleştirerek anlatma yolunu seçmiştir. Mesnevi'den alınan beyitler baş tarafta bulunmasaydı, eserin Mesnevî ile ilgisi ilk bakışta anlaşılabilirirdi. Eserde Mesnevî'den otuz dokuz beyit seçilmiştir ve eser Mesnevînin de ilk beyti olan "Bişnev ez ney" ile başlamaktadır. Mesnevî'den alınan beyti, bazen birkaç beyti bulan tercümesi izlemektedir. Daha sonra ise beyitte geçen bir kavramın açıklamasından yola çıkılarak konu derinleştirilmekte, metin salt Mesnevî'den alınan beytin açıklamasından çıkarak, seçilen konunun didaktik tarzda anlatıldığı bölüme geçilmektedir. Bu bölümde, anlatılan görüşü desteklemek için bir veya birkaç evliya menkıbesi nakledilmekte ve müellifin görüşlerini özetleyen bir gazel ile bitmektedir. Sonra bir başka Mesnevî beytine, dolayısıyla da bir diğer konuya geçilmektedir. Eserin son bölümünde bir kısmı Arapça olan müstezâdlar yer almaktadır. Eserde, sadece hikâyet, gazel ve müstezad başlıkları verilmektedir. Fakat bunların konu değişiklikleri ile bir ilgisi bulunmamaktadır.⁸⁹

Eserin hikâyet başlıklı bölümlerinde menkıbesi anlatılan mutasavvıflara bakıldığında ilk dönem sûflerinin ağırlıkta olduğu dikkat çekmektedir. Zünnûn-ı Mısri, Hâce Emir Devlet, Beyâzîd-i Bistâmî, Behlûl-i Dâna, İsmâil-i Şâmî, Hâce Abdâl-i Nişâbûrî, Hâce Abdullah Mağribî, Şeyh Süheyl, Yûnus-ı Nişâbûrî, Hâce Sâbir menkıbeleri anlatılan mutasavvıflardan bazılarıdır. Bazen hikâyenin kahramanı; adamın biri, bir şehzade, bir karga, bir öğrenci, bir şeyh ve bir derviş gibi sıradan bir şahsiyet veya varlık da olabilmektedir. Bu hikâyeler, hem menkıbeleri anlatılan zevatın biyografisi, hem de tasavvuf tarihi için incelenmeye değer görünmektedir.

Eserde sadece Mesnevinin I, II, III, V ve VI. Defterlerde geçen 39 beyit yer almaktadır. Birinci defterden 12, ikinci defterden 17, üçüncü defterden 3, beşinci defterden bir ve altıncı defterden 2 beyit yer alırken 4 beytin hangi defterden alındığı tespit edilememiştir. Eserdeki en kısa açıklama 113. sayfada yer alan 22 beyitlik Mûsâ peygamber ile ejderha kıssasıdır. En uzun açıklama ise 28 sayfa ile 85. sayfadaki beyittir. Bu beytin altında 15 hikâye anlatılmaktadır. 7 Hikâye sayısı beyte göre değişmektedir. Mesnevî'den alınan her bir beyitten sonra, genellikle birden fazla hikâye yer almaktadır.

⁸⁹ Güleç, a.g.e. s. 126.

135. sayfanın sonunda "Temam boldı defter-i evvel-i Mesnevî-i Ma'nevî bi-avni'l-lâhi teâlâ ve fazlihî ve keremihî." İbaresini vardır. 285. sayfanın sonunda "Temmeti'l-kitâb bi-avni'l-meliki'l-vehhâb" ibaresini vardır. 286. sayfa Mesnevînin üçüncü cildinin ilk beytiyle başlamaktadır. 340. sayfanın ortasında "Temmeti'l-kitâb vi avnihi'l-meliki'l-vehhâb" ibaresiyle kitabın ilk kısmı sona ermektedir.⁹⁰

Klâsik eserleri klâsik yapan özelliklerden biri de, bunların farklı dillerde ve kültürlerde olan insanlar tarafından okunmalarıdır. Bu yönüyle Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin Mesnevî'si Doğu edebiyatının klâsiklerinden biridir. Şüphesiz Mesnevî, bir çok Batı diline de çevrilmiş veya ondan ilham alınarak şiirler söylenmiştir. Mesnevî'den mülhem Batı'da yazılan eserlerle Doğu'da yazılan eserler arasındaki fark, okuyucular üzerinde bıraktığı etkide ortaya çıkmaktadır.

Özetle söyleyecek olursak, Mevlânâ'nın manevî, ahlakî, içtimaî, dinî ve tasavvufî görüşleri daima ilim ve kalem ehlinin dikkatini çekmiştir. Bu yüzden Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin ecdadının yurdu olan Türkistan diyarında da Mesnevî'ye her vakit ilgi gösterilmiş, Mesnevî'yi şerh etmek ya da ondan feyz alarak yeni eserler meydana getirmek bir gelenek halini almıştır. Sufiler camiasında, özellikle Afak Hoca'nın talebeleri arasında Mesnevî'yi Çağatayca'da şerh etmeye ayrı bir önem verilmiştir. Meczub-i Nemengani Tezkiretü'l- Evliya'sında, Afak hocanın Kaşgarlı talebesi Maksud Hoca'nın Mesnevî'yi Çağatayca'da şerh ettiğini kaydetmesi de bunun bir kanıtıdır. Demek ki Mesnevî'yi şerh etmek geleneği diğer doğu halklarında olduğu gibi Orta Asya edipleri arasında da maharetle sürdürülmüştü. Mebde-i Nur da bunların en göz çarpan bir numunesidir.⁹¹

D. Zamançılar

"Zamanizm", kendine has siyasî, ideolojik bir yol olarak XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kırgız tarihine geçmiş bir akımdır. Bu dönemde Kırgızlar bir taraftan Kokand hanlığı ve diğer taraftan da Rus iktidarının etkisinde çok yıpranmıştır. Kendi topraklarında yabancılaşmaya başladı ve sadece o değil dili, dini, örf ve adetleri de istenmeyerek ülkeye akın eden Ruslar tarafından her geçen gün değiştirildi. Bu duruma endişe eden din adamları, âlimler ve tarîkat mensupları o kutsallıklarını kaybetmemek için her gittiği yerlerde halkı kendi diline, dinine,

⁹⁰ Abdugafurov, a.g.e. s. 86.

⁹¹ Cumayev, a.g.e. s. 93.

topraklarına sahip olması için şiir halinde davet etmeye başladılar. Çünkü ellerinde başka yapabilecekleri ne gücü ne de kuvveti vardı. Tarikat mensupları ise resmen bu işin içindeydi, yani kendini bu yola adanmış durumdaydı. Onlar 1995'lere kadar bu faaliyetlerini devam ettirdiler. Şimdi de aklımda var; onlar beyaz elbise giymiş, başına da sarık sarmış, bir elinde asa, bir elinde de torbası var ev ev dolaşarak sanki dilenci gibi gözüküyordu. Halktan para veya başka bir şey istemiyorlardı. Sadece acıktığı zaman karnını doyuracak bir şeyler alıyorlardı. Halkın toplandığı yerlere giderek, onlara Peygamberler hakkında, din hakkında, helal haram konularında bilgi veriyorlardı. Ve Kuran'dan küçük surelerden ezberletiyor, kelime-i şahadeti öğretiyorlardı.

Böyle bir durum sadece Kırgızlarda değil Orta Asya'nın başka birçok bölgelerinde de yaşanmıştır. Tabii ki bu durum Rus iktidarı çok endişelendirmiştir. O yüzden onları “zamanistler” yani “zamançılar” diye adlandırarak, cahil halka “eski dönemin adamları”, “halk düşmanı”, “geri kafalılar” diye anlatarak, birçoğunu sürgün etmiş, cezalandırmıştır. Oysa ki onların temel amacı; kendi topraklarına yabancıların girip halkı köleleştirmemesi, kendi dilini, dinini, medeniyetini, örfünü savunması için çaba göstermesi gerektiğini anlatmasıdır. Onlar hiçbir zaman halk düşmanı olmamışlardır. Aksine her zaman halktan ve Hakk'tan yanadır. Onların çoğu Arap, Fars, Çağatay dillerini bilmişlerdir. Ve dini konuları halkın anlayacağı Türk, Özbek, Kazak, Kırgız dillerinde anlatmışlardır. Onların birkaçının eserlerinden örnek verirsek; Mesela:

Zamançılardan Moldo Niyaz'ın eserinden:

Egem Bilet Esebin

Bismillahirrahmanirrahim

Irak kılıp şaardan,

Beynasip kıldı Kudayım.

Caşılardın bahridin,

Carattı bizdi kır cerge.

Camaat namaz okubay,

Caşımız cetti bir cerge.

Kantip taap ketebiz.

Akırettin colunu.

Saparın kattık ıraakka,
Bul calgançı düynödön.
Ölöp barsan bir künü,
Perişte kiret surakka.
Coobunu berbesen,
Canın kalaar frakka.
Bayırkı sözdön aytmak cok,
Bazarga mal satmak cok.
Mındagıday mülkün cok,
Rahat uyku, külkün cok.
Atka minip celmek cok,
Üyünö kaytıp kelmek cok.
Katın, bala süymök cok,
Kadırluu aziz bu başın.
Şaytan coldon azgırat,
Kam süt emgen bandani.
Paygambarım ümmöt dep,
Asi, cafi, gümrahnı.
Kasip tokuyt parçanı,
Kaafir koruyt arçanı.
Yavmül ceza kattık kün,
Cannati kılsın cayini.
Azabı kattık tozokton,
Aman kılsın Kudayım.

Şehirden uzakta kaldığımız bir yana, her şeyden habersiz kaldık. Dinden uzakta kaldık. Cemaatla namaz kılmadık. Yaşımız da ilerledi. İbadeti de kaçırdık. Ahirette bunun hesabını nasıl vereceğiz. Bu yalancı dünyadan gittiğimizde melekler bizi sorguya çekecek. Sevabımızı, günahımızı ölçer. Eğer günahlarımız çok ise cehennem ateşinde yanacağız. Öldükten sonra her şey kalır. Mülkün de kalır. En sevdiğin çocukların da kalır. Allah'ım şeytanın şerrinden sana sığınırım.

Umutluyuz, Peygamber ümmetiyiz. Allah'ım cehennem azabından koru.

Şimdi de bir başka zamançının eserinden:

Moldo Kılıç Şamırkan Uulu

“Zilzala”

Abal sözüm Bismillah
Ayta bersek söz mında.
Nur Muhammed Paygambar,
Ümmötkörbüz köp candar.
Zar zamanga süylödüm,
Borumdardın bolcolun.
Alla Taala ar işti,
Özün tüzöp ondogun.
Bul zamana türlöndü,
Cer silkinip termeldi.
Kılkıldagan asman-cer,
Buzulup keteer öndöndü,
Sanaaga kelbes iş boldu,
Sakta Kuday bendendi....

Bir tasavvuf şairi olan Moldo Kılıç Şamırkan uulu, bu şiiri 1840 yılında Orta Asya topraklarında çok şiddetli bir şekilde deprem olup binlerce insanlar ölmüş, aç, susuz sokakta kalmış, ondan dolayı yazmıştır. Konunun adı da deprem anlamına gelen “zilzala” sözünden başlanmaktadır. Şiirde insanların, zamanın kötü yolda gittiği hakkında, toplumda haram, namussuzluk, zina, kumar, anne babaya, büyüklere saygısızlık, ilimin azalması, adaletin kayması vs. durumlardan dolayı bu gibi felaketle Allah insanları uyardığını anlatır. Ve de bütün bunları bir tek Allah’ın kurtarabileceğinden bahseder.⁹²

⁹² Moldo Kılıç, *Zilzala*, Kırgızistan basma üyü, 2. Baskı, Bişkek, 1988, ss. 64-69.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Fergana Vadisinde Tasavvuf ve Meşreb

A. Fergana Vadisinde Tasavvuf ve Tarîkatlar

Tasavvufun ıstılahi manası; insanın eğitimi ve öğretimi'dir, yani insanoğlunun dünya ve ahiret mutluluğunu, sevincini ve başarısını temin etmektir. Başka bir deyişle Tasavvufî eğitim; bilim ve teknolojiye ilerlemek, üretmek, her yönüyle üstün insan olmak ve İslamın hayata uyarlanmasıdır. Tasavvuf, asla miskinler tekkesi değildir. O, üretme, paylaşma ve paylaşırma sistemidir. Veren elin alan elden üstün olma düsturudur.⁹³

İşte bu eğitim sayesinde ki insan; Allah'ın rızasını kazanır, ebedî saadete ermek için de nefsinin eğitir, ahlaki formasyonunu iyiler ve güzeller yanında düzenler, kendi iç ve dış dünyasını aydınlatır, süret ve siresini tezkiye eder. İşte insan faktörü bu tasavvuf eğitimi yaparken de başlıca hareket noktası, İslamın ana kaynakları olan Kur'an ve sünnet'in hükümleri ve gelişen global dünyanın yükselişi doğrultusunda hareket ederek, toplumda önder, örnek bir kişi olmaya çalışır. İlim öğrenmeyi, çalışmayı ve üretmeyi İslamın farz şartlarından birincisi kabul ederek çalışır ve topluma faydalı bir insan olur. İşte İslam ve tasavvuf bize göre budur.

İslam'da tasavvuf, üç ana dönem geçirmiştir. Bu dönemler ve bu dönemlerin hususiyetlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz:⁹⁴

1. Hz. Muhammed ve Asr-ı Saadet Dönemi:

Bu dönem, Hz. Muhammed'in hayatta olduğu ve tek mürşit olarak uyulduğu dönemdir. Hz. Muhammed bu hususta bizzat: "Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim" buyurmuşlardır. Güzel ahlak, O'nunla tamamlanmıştır. Bu sebeple Hz. Muhammed devrini yaşayanlar, güzel ahlakı bizzat kaynağından görüp, ona uymak ve tetbik etmek süretiyle yaşıyorlardı. Adı konmasa bile bu devir, tasavvufun terfini yaptığı tam bir zühdi hayatı, insanın sosyal ve ruhi bakımından eğitimi devridir. Bu cümleden olarak; Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Ebu Derda, Ebu Zer, Abdullah b. Amr, Bilal-i Habeşi, Selman-ı Farisi, Suheyb-i Rumi vb.leri zühd ve takva sahibi kişiler sonradan kurumsallaşacak olan bu tasavvuf mektebinin

⁹³ Abdurrahman Güzel, *Ahmet Yesevi'nin Fakr-name'si Üzerine Bir İnceleme*, 2. Baskı. Öncü Basımevi, Ankara, 2008, s. 197.

⁹⁴ Aynı yer.

prototipleri olarak kabul görecektir. Bunlar sufi çevrelerde örnek alınan, saygı gören kişilerdir. Halkın eğitiminde en güçlü rolü oynayanlardır.⁹⁵

2. Tabiun Dönemi:

Tabiun, yani sahabeleri görenler devri, her alanda örnek kişi olan Hz. Peygamber'in ahirete göç ettiği, İslami bir nizam olarak Kur'an, sünnet, kıyas, icma vb. kaynakları mirasların bırakıldığı bir dönemdir.

İslami hayatın tek örnek kişisi, hayatta olmadığı için onun bıraktığı kaynaklar üzerinde sonradan bazı yorumlar yapılmıştır. Bu muhtelif yorumlardan birisi de dini kaynakların mistik yorumudur. Mistik yorumculardan en ünlüsü Hasan-ı Basri'dir. O, "Sözü peygamber sözüne benziyor" denilecek kadar övülen bir alim ve kuvvetli bir hatiptir. Bu zat kısa zamanda, sohbetleriyle bir tasavvufi zümre-tasavvuf mektebi oluşturmuştur. Böylece ilk dönemlerde Hasan-ı Basri, Süfyan-ı Sevri, Üveys Karani, Said b. Cübeyr, Abdullah b. el- Mübarek gibi şahısların çevrelerinde tasavvufi hayatın- tasavvuf mektebi'nin temelleri de atılmış oluyordu.⁹⁶

3. İlk Sufiler Dönemi

Herkesin örnek aldığı ve sonraki yüzyıllarda teşekkül eden tarikatların tek ilham kaynağı ve örnek kişisi yine Hz. Muhammed idi. Ancak bu devrin tek kurumu da cami idi. Çünkü camiler, yalnız ibadet yapmaya mahsus bir yer olmayıp, aynı zamanda halkın eğitim-öğretim yeri olarak da kullanılıyordu. Bütün meseleler burada hallediliyordu. Sahabe ruhi terbiyeyi burada alıyordu. Hz. Muhammed'in vefatından sonra cami, yine bu özelliğini devam ettiriyordu. Ancak birkaç dini konunun yorumundan dolayı sonradan, bazı problemler ve bu problemlerin çözümü ve yorumunda değişik fikirler üreten bazı zümreler de ortaya çıkmaya başladı. Bu zümrelerin birisi de sufiler'dir.

İlk sufi adını kullanan zat Ebu Haşim el-Kufi (ölm. H.150/M.767)'dir. Bu zat Şam'da kendi adıyla anılan tekkesini açtı. Zünnün-i Mısri, Beyazid-i Bistami, Cüneyd-i Bağdadi, Hallac-ı Mansur gibi ünlü mutasavvufiler onu takip etti.

⁹⁵ Abdurrahman Güzel, *Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, 2. Baskı. Öncü Basımevi, Ankara, 2008, s. 238.

⁹⁶ Güzel. a.g.e. s. 238.

Mühyiddin-i Arabi ise, Allah'ın varlığı ve birliğini ifade edebileceğimiz vahded-i vücud teorisiyle tasavvuf mektebinde yeni bir sistematik ekol oluşturuyordu.

Tasavvuf düşüncesini esas alan zümreler, sonradan takip ettikleri yollarla birbirinden ayrılmaya başladılar. Esasen kelime manası da yol demek olan tarikatlar da bundan sonra oluşmaya başladı.

Türklerin İslamiyete girişleri, tasavvuf hareketinin İslamda kurumsallaştığı, tarikatlerin üçüncü döneme tekabül etmektedir. İslâmiyetle birlikte tasavvufun da Türkler arasında yaygınlaşması gayet tabii olduğundan Semerkand, Buhara, Fergana, Merv... vb. Türk-İslam çevrelerinde şeyhlere tesadüf edilmeğe başladı. Ahmed Yesevi'nin zuhuruna kadar Türkler arasında Muhammed Maşuk Tursi, Emir Ali Abu Halis gibi mutasavvıflar yetişti. Ahmed Yesevi ile birlikte tasavvuf hareketi-tasavvuf mektebi Türkler arasında genel bir cumhur ekolu oluşturuyordu.⁹⁷

Türk toplulukları arasındaki sufiliğin gelişim sürecine baktığımızda Yeseviliğin, kendinden sonraki sufi yapılanmaların oluşumunda farklı düzeylerde rol sahibi olduğunu görüyoruz. Mesela Tschudi'ye göre Türklerce oluşturulan tarikatların karakteristik özelliklerini belirleyen Yesevilik olmuştur. Trimmingham da benzeri bir düşüncüyü savunarak Yeseviliğin başlangıçtan itibaren Türklere özgü karakterinin ağırlıklı olduğunu ifade etmektedir.

Bugüne kadar Türklerin İslamiyete girmesi konusunda yapılan çalışmalar, esas olarak, aşağı Türkistan'da nispeten yerleşik hayata geçmiş Türkler üzerinde yoğunlaşmıştır. Kuzeyde göçebe hayat süren Türk boylarının İslamiyeti kabulü hakkında henüz yeterli ve doyurucu araştırmaların yapıldığı söylenemez.

Orta Asya, tarikatların doğmasına ve yaşamasına son derece uygun bir coğrafyadır. Bölgede yaygın olan dört tarıktan üçü bu coğrafyada doğmuştur. Bunlar arasında hem Batı'da hem de Doğu'da yayılan bir tarikat olan Nakşbendiyye tarikatı bugün Amerika'da bile aktif bir tarıktır. Diğer ikisi ise 12. yüzyılda ortaya çıkan Yeseviyye ile 13. yüzyılda doğan Kübreviyye tarikatlarıdır. Bu iki tarıktan Nakşilik gibi tarih boyunca önemli etkileri olmuştur. Böylesine üç tarikatın bu topraklardan doğmuş olması bölgenin tasavvufî düşünce için münbit bir arazi olduğunu göstermektedir. Bunun dışında İslâm âleminde doğan bazı tarikatlar da Orta Asya'da bol sayıda takipçi bulabilmiştir. Orta Asya'da en yaygın sûfî tarikatları

⁹⁷ Güzel. a.g.e. s. 239.

arasında Özbekistan’da Nakşilik, Fergana’da Kadirilik, Harezmi’de Kübrevilik, ve Kuzey Özbekistan’da Yesevîlik tarikatları bulunmaktadır. Bu tarikatlar İslâm’ın göçebe Türkler arasında yayılmasına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Şimdi ise bu tarikatların bazılarını anlatmayı doğru bulduk.⁹⁸

1. Yesevîlik

Türkler arasında İslam’ın yayılmasında en önemli unsurlardan birinin de tarikatlar olduğunda şüphe şüphe yoktur. İşte, ilk Türk tarikatının temelini atan Ahmet Yesevî, kurduğu Yesevîlik ile Türk milletinin manevi hayatında derin izler bırakan, dikkate değer bir şahsiyettir. Yesevîlik kültürünü, yani, Türk Sufî geleneğini oluşturma bakımından da Ahmet Yesevî’nin manevi faaliyeti ilk örnektir, önemi büyüktür.

Türk kültürü, folkloru, inancı, dili, edebiyatı, mitolojisi, gelenek ve göreneklere üzerinde Çarlık Rusya tarafından yoğun çalışmalar yapıldığı, bugün herkesin malumudur. Sovyet iktidarı veya komünist rejimi tarafından bize karşı asimilasyon, dinsizleştirme ve tüm kültürel değerlerimizden uzaklaştırma politikasında bu “birikmiş malzemelerin” çok büyük payı olmuştur.⁹⁹

Yesevîlik kültürü, yaşanan dini tecrübenin deruni boyutudur. Yetmiş yıldır süregelen komünist rejimine hiç taviz vermemiş, uzlaşma kabul etmemiş ve ateist eğitiminin “sentezi” önünde erimemiştir. O, hiçbir rüzgârın, propagandanın, baskının karşısında kendisini kaybetmemiştir ve Türk kültürü yaşadıkça da böyle devam edecektir. O, kalplere nakşedilen Allah sevgisidir. Türkistan’da yani Orta Asya’da dinin ekonomik ve sosyal temellerini ebediyen yıkmış olduğunu iddia eden bir rejimin zafere ulaşmasından yetmiş yıl sonra, İslam’ın ve imanının çeşitli gelenek ve uygulamaları hala varlığını sürdürüyor ise, muhakkak ki bunda Yesevîlik kültürünün etkisi çok büyüktür.¹⁰⁰

Her kültürün, toplumun, kendine özgü, eğitici, öğretici ve birleştirici metot ve izlediği yolu mevcuttur. Bizim kültürümüzde de İslamiyet’ten önce bu yolun temsilcileri de ozan ve baskılar olmuşlardır. İşte, Yesevî’nin uyguladığı ayinler olan cehri, zikir, raks ve semalarda Türk insanı kendi kültürel geleneklerini buldu. Ahmet

⁹⁸ Şamşı Bazarbayev, *Ruhi Madaniyat cana Din*, Oş, 1995, s.44.

⁹⁹ Kenjetay, a.g.e. s. 43

¹⁰⁰ Kenjetay, a.g.e. s. 56

Yesevî'nin kurduğu dil ve hikmet mektebi, daha sonraları öğrencileri ve halefleri tarafından, aynı gayretle devam ettirilmiştir.¹⁰¹

Yesevîyye Tarîkatının Önemli Hükümleri:

Marifetullah (insanların yarıtlış sebebi). Mutlak cömertlik (maddi ve manevi). Gerçek doğruluk (sıdk). Hakk'al Yakın'de kaybolmak (fena fi-İlah). Tevekkül. Tefekkür.

Yesevîyye Tarîkatında Şeyhliğin Rükunları:

İlme'l Yakın, Ayne'l Yakın ve Hakka'l Yakın'e ulaşma, İslamî ilimlere derinliğine vukuf, Hilm (yumuşak huyluluk), Sabır, Hakk'ın hoşnutluğunu kazanma gayreti, Gerçek İhlâs ve Allah-u Teâlâ'ya yaklaşma arzusu.

Yesevî Tarîkatının Vacipleri:

Kemal sahibi olmayı arzulama. Cenab-ı Hakk'a ulaşma isteği (vasıl-ı İlallah). Beyn'l havfı ve'r Reca ve zikre mülazemet.

Yesevî Tarîkatının Sünnetleri:

Cemaatle namaz, seherde uyanıklık, devamlı abdestli olmak, her an Hakk'ın huzurunda olduğunu düşünmek, Hakk'ı zikir ve Salih kimselere itaat.

Yesevî Tarîkatının Müstehabları:

Arzuyla misafir gözetmek, kendi halince misafir kabul etmek, misafir ne kadar kalabalık olursa ganimet bilmek, misafirin fazla kalmasını te'min etmek, misafirin arzusunu yerine getirmek, bağlı bulunduğu şeyhine dua etmek.

Yesevî Tarîkatında Halvet:

Yesevî tarîkatında, halvetin önemi ve kendine has bir usulü vardır. Ahmed Yesevî'ye göre halvet kelimesindeki harflerde birçok hikmetler gizlidir. Mesela: (H) Haliden, (Lam) Leylden, (Vav) Vuslattan, (T) Hidayetten alınmıştır. Halvet sırasında nefse ve şeytan'a ait olan hazlar yanıp mahvolmalıdır, insanın gönlü masivadan arınmalı ve Allah nuruyla dolmalıdır.

Yesevî Tarîkatında Zikr:

Yesevî Tarîkatında zikr "cehri"dir. Zikr-i minsari adıyla da anılan bu zikr hakkında Şeyh Muhammed Gavs, şu bilgiyi vermektedir. "Zikr-i Erre (Zikr-i minsari) nin yolu, iki elini iki uyluğunun üzerine koyarak, nefesini de göbeğine doğru vererek "Ha" deyip, nefesi da göbek altından uzatarak, baş, bel, sırt aynı

¹⁰¹ Kenjetay, a.g.e. s. 70

hizaya getirilmek süretiyle, şiddetle “Hayy” diyerek, zikre bu tarz üzere devam etmektir. Bir marangoz, tahtanın üzerinden nasıl bıçkıyı çekerek seslendiriyorsa, zikreden de kalbini düzeltmek ve temizlemek için, zikri kalb tahtası üzerinde öylece çekmelidir. Bazı şeyhler “zikr-i minsari’yi-Ha, Hayy”; bazıları da “Allah” tarzında icra ederler.”¹⁰²

Sonuç olarak, Ahmed Yesevî bize göre tasavvufun ilk dönemi ve ikinci dönemi arasında geçiş noktasında bulunmaktadır. Muhyiddin Arâbî ile ilk dönem tasavvuf düşüncesi doruk noktasına ulaşmış ve Hak’la Hak olmak, Vahdet-i Vücut anlayışını geliştirmiştir. Hak’la Hak olanın, insan-ı kâmil’e, yetkin insana ulaşmasını simgelediği görüşü ise, Ahmed Yesevî’nin hareket noktasını oluşturur. Ancak, Ahmed Yesevî’de en önemli noktalardan biri, insanın insan-ı kâmil’e ulaşmak için çaba göstermesi gereğidir. Bu çaba ise eğitimidir.

Eğitim temellerini içinde yaşadığı toplumun kültüründen alan Ahmed Yesevî, Türk töresini, türk dilini tasavvuf düşüncesiyle birleştirmiş, bezemiş ve türk tasavvufunun temeline ilk taşları koymuştur. Bu yüzden Ahmed Yesevî, tasavvufun hem ilk dönemine, hem de ikinci dönemine girebilen bir kavşak noktasıdır.

Bugün bile bu bölgelerde Yesevîliğe mensup olan kimseler vardır. Seyhun mıntıkası ile Özbek, Kazak bozkırlarında Ahmed Yesevî’nin ehemmiyeti asla eskimemiş ve hiçbir tarikat onun yerini tutamamıştır.¹⁰³

2. Kadirilik

Abdülkadir Ceylani (ö.562/1166) tarafından kurulmuştur. Abdülkadir Ceylani, Hazar denizinin güney batısında Gilan’a bağlı Neyf köyündendir. Soyunun Hz. Ali’ye ulaştığı rivayet edilir. Devrin ilim ve irfan merkezi Bağdat’ta tahsilini tamamladı. Hadis, fıkıh ve edebiyat gibi ilimlerin ardından Ebu’l-Hayr Muhammed b. Muslim ed- Debbas (ö.525/1131) vasıtasıyla tasavvuf yoluna girdi ve bilahare şeyhine damad oldu. Bir süre tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat gibi ilimler okuttu. Ancak daha sonra medresedeki tedris görevini bırakarak inzivaya çekildi. Rivayete göre yirmi beş yıl kadar Bağdat ve Kerh harabelerinde riyazat ve inziva hayatı yaşadı.

¹⁰² Kenjetay, a.g.e. s. 37-38

¹⁰³ Kenjetay, a.g.e. s.41

Nihayet Ebu Said Mübarek el-Muharrimi aracılığıyla kendisine şeyhlik hırkası giydirildi ve halkın arasına karışarak irşad hizmetine başladı.

Abdülkadir Ceylani, önceleri Şafii mezhebinden iken daha sonra meşrebine daha uygun bulduğu Hanbelî mezhebine geçti ve bu mezhebin savunucusu oldu. Hanbelî mezhebine geçmesi, daha sonra gelen İbn Teymiyye gibi müteşeddit tasavvuf aleyhtarının bile onun hakkında takdîrkâr sözler sarfetmesine medar olmuştur. İbn Teymiyye da Hanbelî olduğundan, Abdülkadir Ceylani'nin Cüneyd ve Haris Muhasibi gibi şer'i hükümlere hassasiyetle bağlı bulunduğunu söyler.

Vaaz ve hutbeleri son derece etkili olan Abdülkadir Ceylani'nin elli kadar eseri bulunmaktadır. Bunlardan el-Gunye, el-Fethu'r-Rabbani ve Futuhu'l-Gayb en yaygın olanlarıdır. Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.¹⁰⁴

Abdülkadir Ceylani tasavvufa, şeriata ve dinin zahiri hükümlerine sıkı sıkıya bağlıydı. Gazzali'nin geliştirip sistematize ettiği Sünni tasavvuf, onun tarafından devam ettirilmiştir. Adına izafetle Kadiriyye ve bazen de Geylaniyye diye anılan tarikatı, İslam dünyasının en yaygın tarikatlarından biri haline gelmiştir. Uzak Doğuda Endonezya'dan Kuzey Afrika'ya, Sibirya'dan Afrika içlerine kadar yayılmıştır. Kadirilik'i Anadolu'ya ilk defa getiren Hacı Bayram Veli'nin damadı Eşrefoğlu Rumi'dir (ö. 874/1470). Müzekki'n-Nüfus adlı eseri ve şiirleriyle Anadolu tasavvuf çevrelerinde pek sevilen Eşrefoğlu, tarikatta "Pir-i Sani" diye anılır. Kadiriliğin İstanbul'a gelişi de İstanbul Tophane Kadrihanesinin kurucusu İsmail Rumi (ö. 1041/1631) vasıtasıyladır. İsmail Rumi'nin muhtelif yerlerde kırk kadar Kadiri dergâhı açtığı rivayet edilir. Tarikatın Kuzey Afrika ve hatta Endülüs tarafına Abdülkadir Ceylani'nin oğulları vasıtasıyla götürüldüğü ve buralarda Celaliyye adıyla anıldığı bilinmektedir.

Kadiriyye tarikata intisab, diğer tarikatlarda olduğu gibi bey'at (mubayaa) tarzında müridle şeyhin elele tutuşarak şeyhin müride tevbe istiğfar yaptırması suretiyle gerçekleşir. Tarikata giren salikin günlük evradı genellikle hamdele, salât-u selam, dua ile tevhid ve lafza-i celal zikrinden ibarettir. Tarikatta riyazatın önemli bir yeri vardır. Salikler Abdülkadir Ceylani'nin tarif ve tavsiye ettiği şekilde "erbain" çıkarır. Kadiriyye, silsile itibariyle Hz. Ali'ya ulaşan bir tarikat olduğundan zikr-i

¹⁰⁴ Yılmaz, a.g.e. s. 240.

cehridir. Tarikatın ayini de “devran” tarzındadır. Tarikata giren mürid bir sene sonra yeşil çuhadan on sekiz dilimli bir külah (tac) giyer.

Kadiriyye'nin Eşrefiyye, Rumiyye, Halisiyye, Garibiyye, Hilaliyye, Yafiiyye, Esediyye ve Ekbriyye gibi kolları vardır. Tarikatın genel esasları ve şubeleri hakkında Haririzade'nin Tibyanü vesaili'l-hakayık'ında geniş bilgi vardır.¹⁰⁵

3. İşkîlik

Hz. Ali'nin soyundan gelen ve Fergana'nın Kasan şehri ve civarında faaliyet gösteren Şeyh Seyyid Mir Cemaleddin ve oğlu Şeyh Seyyid Mir Celil'in sünnî İslam'a dayanan tasavvuf yoluna İşkîlik denmektedir. Söz konusu tarîkatın Kırgızlarla olan ilişkisini Şeyh Seyyid Mir Celil'in müridi olan Kırgız tarihçi Aksikendi'nin verdiği bilgilerden tespit edebiliyoruz. Aksikendi'ye göre tarikatın gelişmesi şöyle olmuştur. İmam Seyyid İbrahim Zarbagış Kasan'da dokuz yıl halkı tarikat yoluna davet etmiş; 96 yaşına gelince Kırgızlar da aralarında olmak üzere bölge halkının, oğlu İmam Ali 'ye biatlarını almış ve kendine halef tayin etmiştir. İmam İbrahim 1135'te vefat etmiştir. İmam Ali de 22 yıl yaşamış, 1157'de ölmüştür. Onun yerine Sukay Bahadır geçmiş o da 1166'da vefat etmiştir.

Daha sonra onun torunlarından Seyyid Muhammed, Şirkent'e yerleşmiş böylece Şirkent tarîkatın merkezi olmuştur. Bu silsileden Seyyid Mir Celaleddin ve oğlu Seyyid Mir Celil (lakabı Mevlânâ A'zam) tarîkatın en ileri gelenlerindedir. Bunlar XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XV.yüzyılın başlarında Fergana vadisinde faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Aksikendi'nin verdiği bilgilere göre Seyyid Mir Celil Fergana vadisinde kısa sürede büyük bir üne ve sosyal nüfuza kavuşmuştur. Kırgız boylarından bir kısmı özellikle Fergana vadisinde yaşayanlar Mevlânâ A'zam'ın tarîkatına intisap etmişlerdir. Bunlardan Ak Uul ve nesli, Boston, Teyit, Çuçuk, Cookesek, Döölös, Kand, Kadırşa, Adına, Mankuş, Karabagış, Tagay, Karauul, Munduz'u sayabiliriz. Bütün bu Kırgız boyları Mevlânâ A'zam'ın başta Kalmuklar olmak üzere kafirlere karşı yaptığı mücadelede ona yardımcı olmuşlardır.¹⁰⁶

Bunun yanında Özkent'te oturan ünlü Üveysi şeyhlerinden Burhaneddin Kılıç gibi tasavvuf ehli ile çok sayıda Türk ve Moğol boyunun ona intisap etmesi o

¹⁰⁵ Yılmaz, a.g.e. s. 241-242.

¹⁰⁶ Erşahin, a.g.e. s 56.

dönemde Türkistan'ın önemli bir bölümüne hakim olan Emir Timur ve çevresini rahatsız etmiştir. Bir şekilde şeyhin etkinliğini ortadan kaldırmak isteyen Timur yönetimi onu "*fasit fikirler yaymak*" ve "*halkı isyana teşvik etmekle*" suçlamışlar ve Semerkand'a getirip mahkeme etmişlerdir. Mahkemede Timur'un kadılarında Selahaddin, Mevlânâ Azam'a destek verince Timur Semerkand'a Mevlânâ A'zam'a dokunulmaması emri vermiştir. Ayrıca Kadı Selahaddin başta olmak üzere şehrin ileri gelen ulema ve umerasıyla birlikte onun tarikatına girmişlerdir. Bu destekten sonra Mevlânâ A'zam daha bir iştiyakla "*halkı hak yola teşvik etmiş, bozuk itikatlardan temizlemiş, "Ehli Sünnet ve'l-Cemaat" alimlerini hüürmete çağırmıştır*".

Aksikendi'nin eserinde Ehl-i Beyt sevgisi ve onlardan gelen soy ön planda olmasına rağmen burada Mevlânâ A'zam'ın Ehl-i Sünnet'te bağlı olarak sunulması söz konusu tarikatın bir sünni sufi yolu olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷

4. Nakşibendilik

Muhammed Bahaeddin Nakşibend Buhari (ö. 791/1389) tarafından kurulmuştur. "Şah-ı Nakşibend" adıyla anılan Bahaeddin Buhari, Buhara yakınında Kasr-ı arifandandır. Çocukluğundan itibaren tasavvuf muhitinde büyüdü. Babası "Hacegan" yolunun ulularından Hacı Muhammed Baba Semmasi (ö. 740/1339)nin müridiydi. Semmasi onun eğitimini halifesi Emir Külal'e, üveysi mürşidi ise Abdülhalik Gucduvani (ö. 595/1199)dir. Gucduvani, Bahaeddin Nakşibendiden yıllar önce ölmüş olmasına rağmen, aralarında meşreb benzerliği sebebiyle, üveysi bir yakınlık oluşmuştur. Abdülhalik Gucduvani de, Şah-ı Nakşibend de, hafi zikri cehri zikre tercih etmişlerdir. Bahaeddin Nakşibend'in Yesevi şeyhlerinden Kasım Şeyh ve Halil Ata'ya da intisabı vardır.

Nakşibendiliğin on bir esası Gucduvani tarafından tanzim edilmiştir. Bu esaslar da şunlardır:

1. Vukuf-i zamani

Her an ve her halin muhasebesini yapmak. Huzurda geçirdiği anına ve haline şükretmek, gafletle tükettiği zamanından tevbekar olmak. Bir başka ifade ile kabz haline istiğfara, bast haline şükre devam. Salık zamanın değerini bilmeli, alıp verdiği

¹⁰⁷Erşahin a.g.e. s. 57-58.

her nefese dikkat etmeli, nefes alırken de, verirken de uyanık olmalı, murakebeyi korumalı. Zaman ve saat mefhumu, manevi yolun kilometre taşları gibidir.

2. *Vukuf-i adedi*

Zikir sırasında sayıya riayet etmek; akli dağınıklıktan koruyup bir yerde toplamak; dikkati teksif etmek. Zikirde sayıya dikkatin önemi olmakla birlikte, asl olan kemiyet değil, keyfiyettir. Zikir sayısı az olsa bile, zikradilen zata karşı kalp huzuruna sahip olmalıdır.

3. *Vukuf-i kalbi*

İki türlü olur:

a) Zikreden her an Allah'ı bilmesi, kalpte Allah'dan gayri hiçbir şeye yer vermemesi.

b) Zikreden zikir sırasında kalbine yönelmesi. Yani sol memenin altındaki çam kozalağına benzeyen et parçasına yönelerek, o et parçasının zikirden gafil olmamasını sağlamaya çalışmasıdır.

4. *Huş der-dem*

Alınan her nefeste huzuru korumak, Allah'tan gafil olarak tek nefes bile almamak. Çünkü nefesleri gafletsiz almak, kalbi huzurla doldurur. Nakşibendi'likte terakkinin temeli nefes üzerindedir. Nefesini koruyan kimse, mazi endişesinden ve istikbal telaşından kurtularak "İbnu'l-vakt" olur.

5. *Nazar ber-kadem*

Bakışları ayak uçuna mıhlamak. Yürürken sağa sola bakan kimsenin ilgisi dağılır, kalbini havatır işgal eder. Bakışını ayak uçuna toplayan kimse, hem harama bakmaktan, hem de havatıra düşmekten kurtulur; çünkü kalbe gelen perde, genellikle çevre ile lüzumsuz ilgilenmekten olur. Göz kalbin casusudur. Gözün gördükleri kalbi meşgul eder.

Ayağa bakmakta tevazu vardır, edeb vardır, haddini bilmek vardır. Resulullah'ın sünnetine uymak vardır.

6. *Sefer der-vatan*

Halk'tan Hakk'a sefer. Salikin kötü ahlak ve beşeri sıfatlardan sıyrılıp güzel ahlak ve meleki sıfatlara; asli vatanına sefer etmesidir. Mürşid arayan müşterşidin, şeyh bulmak üzere yapacağı sefer de buna dahildir. Tasavvuftaki anlamı da halktan Hakk'a sefere vesile olan her türlü fiildir.

7. *Halvet der-encümen*

Celvette halvet, kalabalık içinde fakat yalnız; halk içinde Hakk ile beraber diye tarif edilebilen bu esas, “El karda, gönül Yar’da” demektir. Beden ve suret halk ile meşgulken, kalb ve siretin Hakk ile meşguliyetidir.

8. *Yad-kerd*

Dilin kalble beraber zikridir. Murakebe mertebesine ermiş olan salikin tevhid zikrini dil ile yapması demektir. Kalb maddi unsurlarla bağlı olduğundan, bu unsurların paslanmasıyla kalb de paslanır. Zikir dile yapıldığında, önce dilin, sonra kalbin pası silinmiş olur. Böylece salik, murakebe halinden müşahede mertebesine yükselir.

9. *Baz-geşt*

Zikirde kendiliğinden hatıra geleni, iyi ve kötü fikri kovmak demektir. Bilhassa nefes tutularak yapılan “nefy-isbat” zikirinde nefesi salıverdikten sonra: “İlahi ente maksudi ve rızake matlubi” (Allah’ım benim muradım Sensin, Senin rızandır, başka bir şey değil) demektir.

10. *Nigah-daşt*

Muhafaza demektir. Hakk’ın tecelligahı olan kalb evine, O’nun yüce zatına yabancı şeylerin, uygunsuz hatıraların girmesini önlemektir. Bir başka ifade ile insandaki hayal gücünün kendi kendini görevden azletmesidir. Bunun ne kadar zor bir iş olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

11. *Yad-daşt*

Nigah daştı, derinliğine anlamak diye tarif edebileceğimiz bu kavram, dil ile söylemeden Allah’a dönüş halini muhafaza etmektir. Zikirde mübalağa ederek huzur haline ermek ve şühud makamına varmaktır.

Şah Nakşibend, Hanefî mezhebinde bir sufi idi. Tarikatında en önemli konu, sohbet ve rabita idi. Nakşibendilikte tarikat ayinine “Hatm-i hacedgan” denilir ve gizliliği riayetle icra edilir. Hatm-i hacedgana tarikattan olmayan yabancılar alınmaz. Tarikat, “hafi zikri” iltizam eder ve silsile itibariyle Hz. Ebu Bekir’e ulaşan “Sıddıki” bir yoldur.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Yılmaz, a.g.e. s. 257-260.

Nakşibendilik XV. yüzyıldan itibaren yaygın bir şekilde Türkistan Türkleri arasında gücünü sürdürme gelmiştir. Öyle ki XVI. yüzyıla gelindiğinde Kaşgar, Buhara'dan sonra Nakşibendiliğin ikinci merkezi olmuştur.

Nakşibendilik, Çağatay hanlarından Sultan Ahmed (1487-1503) zamanında büyük Nakşî şeyhlerinden Hoca Tafsiddin'in Semarkand'dan Turfan'a gelmesi aşamasında Tanrı Dağları Kırgızlarına ulaştı. Yine 1514'te Sultan Seyid Han'ın Yarkend Hanlığı'nı kurmasından sonra 1521'de Türkistan Nakşibendilerinin büyük pirlere Hoca Ubeydullah Ahrar (1403-1490)'ın torunu Hoca Muhammed Yusuf gibileri Fergana bölgesi Kırgızları arasından geçerek Kaşgar'a geldiler. 1533'te Sultan Abdurreşid Han Yarkend Hanlığı tahtına çıkınca Nakşibendiler Kaşgar ve Yarkend başta olmak üzere kuzey-doğu Türkleri arasında açık davete başladılar. 1535'te Kasan yakınlarındaki Dohbid şehrinde ikamet eden Nakşibendi şeyhlerinden Hoca Ahmed b. Şerif b. Celaleddin Kasani (1461-1542) (Mahdum-ı Azam) Kırgız yerleşim yerlerinden geçerek Yarkend'e geldi ve bölgede tarikatını yaydı. Mahdum-ı Azam Dohbid'e dönerek 1542'de vefat etti. Mezarı Semerkand yakınlarındadır.¹⁰⁹

B. Baba Rahim Meşreb'in Tasavvuf Anlayışı

Tasavvufi Hayat

Tasavvuf; kelime olarak Arapça, yün (suf) giymek, saf olmak, ilk safta bulunmak, suffa ashabı gibi yaşamak vb. anlamlara gelmektedir.¹¹⁰ Terim olarak ise İslam'ı Hz. Peygamber gibi yaşamaya çalışmak demektir.

Tasavvufi Hayat ise; dünyadan tamamen el etek çekmemek şartıyla dünyalık istekleri bir kenara bırakıp,¹¹¹ kulluk şuurunu yerine getirmek için, Hakk'ın da halkın da sevgisini kazanmak ve o şekilde yaşamaya çalışmaktır.¹¹²

Meşreb, Melami ve Kalenderi bir dervıştır. Ancak onun tasavvuf anlayışını sadece Kalenderilik ve Melamilik noktasından değerlendirmek eksik kalır. Melamiliğin ve Kalenderiliğin temel özelliklerinden olan nefsi kınama, nefis mücadelesi, kişinin kendi nefsini ayıplaması anlayışı, Meşreb'de de açıkça görülmektedir. Hem Menakıb-name'de anlatılan Meşreb, hem de Mebde-i Nur'da

¹⁰⁹ Erşahin, a.g.e. s. 86.

¹¹⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, Rehber yayınları, Ankara 1997, s.689.

¹¹¹ Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, Elif Matbaacılık, Ankara 1972, s. 145.

¹¹² Yılmaz, a.g.e. s. 17-18.

ortaya konan anlayış buna uygundur. Ancak Meşreb, tasavvufu çok geniş kaynaklardan yaşamaya çalışır. Çok farklı tasavvuf anlayışlarının temsilcileri olan mutasavvıfları büyük bir tazimle anmaktadır. Onun ruhunda ilahi aşk coşkusu her zaman galip durumdadır.¹¹³

1. Aşk

“Aşk, en üst biçimiyle sevgi, sevda, muhabbet, gönül verme, candan sevme anlamına” gelir. “Bir kimsenin sevdiğine candan bağlanması, sevgilisinden başka bir şeyi gözü görmemesidir”. Dini anlamda ise; “İnsanın sadece Allah’ı mutlak anlamda sevip ona tüm benliği ile bağlanması, hayatının her anında Allah’ı hatırlayıp tüm eylemlerine ve davranışlarına onun sevgisini yansıtmaması, varlığını Allah’ın isteklerine göre anlamlandırması. Aşk, ilahi ve beşeri olmak üzere ikiye ayrılır. Beşeri aşka mecazi aşk da denir. Gerçek aşk ise Allah aşkıdır. Çünkü Allah’ı bilmenin, tanımanın yollarından biri de aşktır. Aşıklar, yaratandan ötürü yaratılanı sever. Bu aşk güzele değil, güzelliğedir. Varlıklarda ortaya çıkan Allah’ın sanatını, kudretini, rahmetini, lütfunu ibretle seyretmektir. Bu aşka bazen mecazi aşkla da ulaşır.bundan dolayı mecazi aşk gerçek aşkın köprüsüdür denilmiştir.”¹¹⁴

Meşreb, tasavvufu öncelikle deruni aşk ve içtenlik olarak algılamıştır. Bunu nerede görmüşse oraya gitmiştir. Nerede bir mutasavvıf varsa onunla görüşmek istemiş ve çok çeşitli mutasavvıflardan ilham almıştır. Mebde-i Nur’da hikayesini anlattığı veya şiirlerinde büyük aşkla ismini andığı mutasavvıfların bazıları şunlardır: Şah-ı Nakşibend, Abdulkadir Geylanî, Behlül-i Dâna, Hâce Ahrar, Mevlânâ Celâleddin-i Rumî, Hallac-ı Mansur, Hâce-i Afak, İbrahim Edhem, Necmeddin-i Kübra, Ahmet Yesevî, Cüneyd-i Bağdadi, Hâce Zünnun, Rabiyetu’l-Adeviyye v.s.¹¹⁵

Meşreb’in tasavvuf anlayışının temelinde fakriyet, mahviyet, samimiyet, aşk ve pire bağlılık kavramları vardır. Gurur, kibir, gösteriş, nesebiyet, dünyaya olan bağlılık, ikiyüzlülük, makam sevgisi, mal mülk peşinde koşturmak, şatafat onun anlayışında asla affedilmez kusurlardır. Sufilik cubbe ve tespihle olmaz. Sufilik gönül ve aşk işidir. Onun en ağır eleştirdiği kişiler sahte dervişler, bilgisiz şeyhler ve seyyit olduğunu iddia edip gurura kapılanlar ve aşksız müslümanlardır. Aşk olmadan

¹¹³ Rafiddin, Muhammed Yakub Salim oğlu, a.g.e. ss. 55.

¹¹⁴ *Dini Terimler Sözlüğü*, ed. Ahmed Nedim Serinsu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 26.

¹¹⁵ Tolkun, a.g.e. s. 13.

hiçbir şeyin değeri yoktur. Ancak aşkın da çeşitleri vardır. Meşreb, gerçek aşkın; Allah aşkı, iman aşkı olduğuna inanır. Aşksız yapılan ibadetin, aşksız yapılan haccın bir kıymeti yoktur.¹¹⁶

Bundan dolayı Meşreb'in coşkulu, cezbeli ve rindane şiirleri Türk halkları arasında, özellikle, Orta Asya, Afganistan ve Doğu Türkistan'da ilgi ile okunmuştur. Onun:

Eğer âşıklığımı eyitsem, küyüp can u cihan örter,

Bu aşk sırrın beyan etsem, taki bağıdır ol han u man örter.

(Açıklaması: Eğer aşılığımı söylersem, aşkımın ateşi can ve cihanı yakıp kavurur. Bu aşk sırrını beyan edersem o da her tarafı karıştırır) gibi cezbeli şiirlerinde ilahi aşkla mecazi aşkı birleştirmiştir.¹¹⁷

Malum ki, aşk tasavvufta en önemli konulardandır. Bunun ana sebebi, alemin sevgiden dolayı yaratılması, aşkın gücüyle dünyanın abad (imar) olmasıdır. Zira insan hayatındaki tüm hayırlı işlerin kaynağı da muhabbettir. Bundan dolayı ilahi aşkın mahiyeti ve hakikatleri Mebde-i Nur'un içeriğine de sinmiştir. Örneğin, onda aşkın güç ve kuvvetine dair şöyle tarifler okuyabiliriz:

Mebde-i Nur'da aşka dair bazı beyitler şöyledir:

Bulbuldayinkim faryod etarman,

Işk daftarini bunyod etarman.

Könglimni bir dam men şod etarman,

Yorga yetar küin bormu, yoranlar?...

Kafesteki bülbülün feryadı ve onun güzel sesiyle ötmesine benzetiyor kendi aşkını. Aşkına ulaşacağına umit ederek sevincini kaleme yansıtıyor. Ey, Aşk sevdaları ulaşmak var mıdır aşka?

Veya;

Tuşdi savdoi muhabbat boşima,

Or etar mardum kelurga boşima.

Kaderime aşkın sevdası geldi, Nefsime tutma emrini verdi.

Vah, muhabbat kuyida kon yigladim,

Yeti iklim fark boldi yoşima.

¹¹⁶ Meşreb, a.g.e. s. 93

¹¹⁷ Mamatraimova, a.g.e. s. 82.

Ah, muhabbet yolunda kan ağladım, Yedi iklim fark oldu yaşıma.

Işk ahliga hamdam bolay, Hakk yoliga muhkam bolay,

Dargohiga mahram bolay, devona kildi ışk meni....

Aşk ehline hamdam olmayı kaderime yaz, Hak yolunda hakim olmsam bile az.

Devona-i şaydo bolay, men tolibi mavlo bolay,

Halk eliga rasvo bolay, devona kildi ışk meni

Divane-i şeyda olayın, ben Mevla'ya talib olayın.

Halk ehline resva bolayın, divane kıldı aşk beni...

Maşrabga kil lutf-u karam, vahdat şarobini dambadam,

Ey sahibi lavhu kalam, devona kildi ışk meni.¹¹⁸

ışk hos-hali irür ateş-mizac

her marizge çünkü andındur ilac 14/11

Aşk, ateş mizaçlı hoş bir haldir. Her türlü hastalığa ilaç ondandır.

ışk kimyadur ki misni zer kılur

peşşe-i lagarnı ,İskender kılur 14/21

Aşk öyle bir kimyadır ki bakırı altın eder. Zayıf bir sinegi İskender eder.

ışk bir ilmi ki bi-sekk u hilaf

namudın elbette titrer kuh-ı Kaf 34/7

Aşk şeksiz şüphesiz öyle bir ilimdir ki onun isminden Kaf dağı titrer.

can-ı bi-ışk tenni kehdanıge har

harge ne lazım şarab-ı ney-şeker 34/13

Aşksız bir canın bedeni, samanlığa bir eşek gibidir.

bende-i ol men ki tende ışkı bar

kopsa oltursa dilide zevki bar 34/14

Ben bedeninde aşkı olan bir kulum. Hareket etsem otursam benim gönlümde onun zevki var.

ışk her ser-çeşmeni bahri kılur

hahlasa bir katreni nehri kılur 35/55

¹¹⁸ Abdualil Hocam, Hamidcon Homidiy, a.g.e. s. 63.

Aşk her çeşmenin başını bir deniz gibi yapar. İsterse bir damlayı bir denize dönüştürür.

ışk çün Musa'ge Tur'ı körsetür
bir dırahtdın anga nurı körsetür 35/56

Aşk Musa'ya Tur'u gösterir. Bir ağactan ona nuru gösterir.

kilse ışk aldıda rencür illeti
ışk tapken songra kitkey illeti 35/60

Aşkın yanına bir hastalık ya da sıkıntı gelse, aşkı bulduktan sonra o hastalık gider.

*makam-ı büy-ı ışkni sorma hergiz ehl-i dünyadın
bu bir habbeni tapsa züd satar iman u ukbanı 37/11*

Aşk kokusunun makamını asla dünya ehlinden sorma! O dünya ehli, bir tane hububata imanını ve ahiretini satar.

*Meşreb'in aşkla ilgili meşhur bir beyti de şudur:
yarsız hem badesiz Mekke'ge barmak ne kerek
İbrahim'den kalgan ol eski dükannı ne kılay¹¹⁹*

Sevgili olmadan, aşk olmadan Mekke'ye gitmenin ne anlamı var! Orası İbrahim'den kalan eski bir dükkandır.

Meşreb'in aşkla ilgili meşhur beytleri de şunlardır:
*Yârsız hem badesiz Mekke'ge barmak ne kerek
İbrahim'den kalgan ol eski dükannı ne kılay¹²⁰*

Sevgili olmadan, aşk olmadan Mekke'ye gitmenin ne anlamı var! Orası İbrahim'den kalan eski bir dükkandır.

*Lâmakânni şahrıda âşıkni şaydâ kıldı ışk,
Anbiya vu avliyâları huveydâ kıldı ışk*

Aşk, mekânsızın şehrinde âşığı divane eyledi. Aşk, nebileri ve velileri âşikâr eyledi.

*Cilvasini korsatib zâhirde elga rang-barang,
Âr u nâmusdan keçib âlamğa gavğa kıldı ışk*

Görünüşte elâleme renkli cilvesini gösterip, ar ve namustan geçip âleme kavga saldı, aşk.

*Yâşi yetmişga yetib, sâtturdi özni Bâ yazid,
Marifat bâzârıda, korgil, na savdâ kıldı, ışk.*

¹¹⁹ Haz. Abdureşid Abdugafurov vd, a.g.e. s. 51.

¹²⁰ Haz. Abdureşid Abdugafurov vd, a.g.e. s. 51.

Beyazid, yaşı yetmişe yetince kendini sattırdı. Gör, aşk, marifet pazarında nasıl ticaret etti.

*Şayh-i Şibliy, Şayh-i Attâr, analhak suhbatın,
Kirdi, içti bâdani, Mansurni dârdâ kıldı ışk.*

Şeyh Şiblî ve Şeyh Attâr ile “Ben Hakk’ım” sohbetine girdi. Bâde içirip Mansur’u astırdı, aşk.

*Küfre aytti, deb Nasimiy terisini soydılar,
Goşt u postin sözlatib, âlamğa goya kıldı, ışk.*

Küfür söyledi diye Nesimî’nin derisini yüzdüler. Âşk, onun etini ve derisini söyleyip âlemde şakıyan eyledi.

*Şayh-i San’andan bolub tort yüz mürid sâhibkamâl,
Kördi, tarsâzâdanı hükbam-i tarsâ kıldı ışk.*

Şeyh Sanan’ın dört yüz olgun muridi, Hıristiyan kızını görünce, âşk yüzünden Hıristiyanlığı kabul edip, domuz çobanı oldular.

*Bildi yu, eşitti, Maşrabni karâri yok ekan,
Zâhirin goyâ kılıb, bâtinni bina kıldı ışk.*

Meşreb’in kararı olmadığını işitti ve bildi. Görüneni söyleyip, içyüzündekini ortaya koydu, aşk.¹²¹

Bununla birlikte, şairin yazdığına göre, “aşk, bakırı altın yapan bir kimya” olup, o “zayıf sineği İskender’e dönüştürmek kabiliyetine sahip”tir. “Huş hal aşk ateş mizaçlı olup, her derde devadır”. Ama aynı zamanda “aşk bir kimyadır ki nakabile hayf, aösa hügeri bu vakit cahile hayf”. Yani, aşk nadan ve cahillere münasip değildir. Onun için aşk “Bazılarını nurlu menzilhaha ulaştırırsa, bazılarını da nara, cehenneme götürür.” diyor şair. Kısacası, Mebde-i Nur’a göre aşkın olduğu yerde nur parlayıp her çeşit illet bertaraf olur.¹²²

2. Ruh ve Nefs

Arapça’dan dilimize geçen ruh kelimesi, sözlükte nefis, Cebrail vb. gibi anlamlarda kullanılır. İstilahta ise, çeşitli tanımları yapılan ruh, genel olarak;

¹²¹ Hocam, *Maşrab Gazalları*, s. 95-97.

¹²² Meşreb, *Mebde-i Nur*, s. 119.

hareketin temeli, haytın temeli, idrak'ın temeli, latif bir cisim, manevi cevher vb. anlamlarda kullanılır.¹²³

Tasavvufi olarak ruh kelimesine, “Şüphesiz nefis kötülüğü emredicidir”¹²⁴ ayetinin anlamı yüklenerek nefsin sürekli kötülüğü istediğine de vurgu yapılmıştır.

Nefs kelimesi de arapça kökenli bir kelimedir. Ruh, akıl, kendi öz can, kan, azamet, izzet, bir şeyin cevheri, benlik, kötü istek, arzu, işkence gibi birçok anlamı ifade etmektedir.¹²⁵

Tasavvufi olarak ise kendisinde iradi hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif, buharlı bir cevher anlamına gelir. Kur'an-ı Kerim'de ise birçok farklı anlamlarda kullanılan nefis kelimesi; zatullah,¹²⁶ insan ruhu,¹²⁷ insan bedeni,¹²⁸ bedenle birlikte ruh,¹²⁹ insane kötülüğü emreden kuvvet¹³⁰ vb. anlamlarda kullanılmıştır.

Ruh anlamında da ifade edilen nefis kelimesi, kulun kötü huy ve davranışları, kötü his ve huylar anlamında kullanılmaktadır. Bu kötü huy ve davranışlar dünyadaki savaşlardan daha zordur. Göz görme, kulak duyma, burun koku alma ve ağız tat alma yeri olduğuna göre; dinleyen, gören, koku alan ve tadan ancak insandır. İnsane da bir bütün olduğuna göre iyi vasıfların yeri ruh ve kalb, kötü vasıfların yeri de nefistir.¹³¹

Sufilerin çokça kullandığı sözlerden birisi olan ve hadis olup olmadığı tartışılan “Kim ki nefisini bilir, Rabbi'ni bilir” sözü çok önemlidir. Kişi ilk önce kendi nefisini bilmeli, onu düzeltmeye çalışmalıdır.çünkü kötü amelleri bırakıp, iyi amelleri yapmadıkça kul Rabbi'ni bilemez. Ayrıca nefsin terbiyesiyle meşgul olmadıkça, kendi manasını hakkıyla temyiz etmedikçe Hakk'ı hiç bilemez.¹³²

Meşreb, eserinde tasavvufi konuları işlerken, özellikle, insanın manevi kemalatı, adab-ahlak, ruhi yükseliş, nefis terbiyesi meselelerine dikkat çeker. “Nefsini tanıyan Rabbini tanır.” Hadis-i şerifi ve onun Mesnevi'deki yorumlarına dayanarak nefse dair özgün fikirlerini beyan eder. Mesela:

¹²³ Cebecioğlu, a.g.e. s. 598.

¹²⁴ Yusuf 12/53.

¹²⁵ Cebecioğlu, a.g.e. s. 545.

¹²⁶ Taha 20/141, Maide 5/116.

¹²⁷ Fecr 89/27, En'am 6/93, Zümer 39/42.

¹²⁸ Ali İmran3/146, Enbiya 21/35.

¹²⁹ Bakara 2/286, En'am 6/152.

¹³⁰ Yusuf 12/18, Taha 20/96.

¹³¹ Abdülkerim Kuşeyri, *Risale-i Kuşeyri*, terc. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1980, s. 140.

¹³² Eşrefoğlu Rumi, *Müzekkin-Nüfuz, (Nefisleri Temizleyen)*, Slah Bilici Kitabevi, Beyazıt İstanbul, s. 441.

*Her kişi öz nefsiye yoktur basir,
Nefsini tanımayı neçük Hak'nu tanır?...
Her kişi öz aybını bilmes mudam,
Talib-i ma'na emasudur, na-tamam...
Eydi peygamber, oşal ser-i zamir,
Kim ki nefsi tanıdı Hak'nu tanır. (s.59)*

(Açıklaması: Herkes kendi nefsi kemaliyle göremez, hal böyleyken, nefsi tanımadan nasıl Hakk'ı tanır? Herkes kendi suçunu hiç bilmez, mana talep eden kamil değildir. Gizli gönüllerin başı olan peygamber “Nefsini tanıyan Rabbini tanır” demiştir.)

*Gevher îmaningdu şayyadingdu nefis,
Kılmagin te'hîr celladingdu nefis.*

(Açıklaması: Cevher senin imanındır; nefis avcındır, celladındır, (yapman gerekenleri) tehir etme!)

Meşreb'in fikrine göre, iç dünyasına nezaret edebilen ve nefsi eğiten kişi hiçbir zaman inkar yolunu tutmaz. Kalb gözü kör kişi ise benliğinden bihaber kalır, neticede Hakk'ı tanıyamaz. Sadece nefsi pak, kamil insanın ruhu agah, uyanık olur.

Genellikle, nefis, şehvet, ruh, pir ve mürid ilişkilerinde de Mesnevi ve Mebde-i Nur'da müşterek noktaları görmek mümkündür. Mebde-i Nur bu konuları aşağıdaki gibi dile getirmiştir.

*Ecdehaying nefis, ruhundur Musa,
Cebrail işk u cefa kılmas, vefa. (s.106)
Nefs koşulsa ecdeha vu devge,
Boldı meşqül mekr u reng u revge...(s.40)*

(Açıklaması: Senin ejderhan nefis, Musa ise ruhundur. Cebrail aşk cefası etmez, vefa gösterir. Nefs ejderha ve şeytanla birleşirse, mekr, oyun ve hileyle meşgul olur).¹³³

Meşreb'in Mebde-i Nur eserinde ilim, irfan, nefis terbiyesi hakkında çokça rivayetler, hikayeler anlatılmıştır. Örneğin: **Hace Necmeddin ve Onun Tembel Müridinin Hikâyesi**'dir: Hace Necmeddin'in bir müridi var idi. İbadet konusunda

¹³³Abdugafurov, a.g.e. s. 71.

tembel idi. Kendi nefsinin tanımada da çok cahil idi. Pîrlerini imtihan ederdi. Onun nefsi timsahtan da büyük idi. Ona bir türlü azadî hat ulaşmadı. Gönülünü şad et diye başvurur, ben senin emrinin kuluyum, beni azad et, derdi. İlmi var idi, ama binlerce fitne arıyordu. Çok gururluydu. İlim ona tesir etmedi. Müçtehitlerden olgunluk almadı. Onun burnuna güzel kokular gelmedi. Terbiyetten kuru kaldı. Onun bu halinden pîr haberdar oldu. Pîr Necmeddin ona dedi: Sen bu yolda gözyaşını eksik ettin. Sen candan geçmedikten sonra iş tamam olmaz. Evini terk edip geçmezsen olmaz. Sen kötülerden daha kötüsün. Dervişleri imtihan etme! Sen bu yoldan nasip almak istiyorsan sen yokluğa ulaş! Bu virane dünyada karga ve turna olma! Yolda timsah gibi yol kesenler çoktur. Bir günde nefsinle bin kere vuruş! Zamanın halkı mülayim yüzlü olur. Yılan asla ele katı bir şekilde gelmez. Batını kör olanları yılan gibi bil! Onların sureti duvar gibidir. Bu yolu asıl yol olarak bilmezsen ve işittiğin şeyi yapmazsan sana nasıl fayda etsin? Zaman geldi uyandın. Sayısız ömürler nasıl geçti gitti? Kim ki sırrını ehlinden gizlerse o kendini şeytanın neslinden eyler. Hazineyi ehli olmayanın yanında saçma! Başına tekme vursalar pîrden kaçma! Kim ki pîrden kaçtı insan değildir. Onun ruhu mahşer günü sinektir. Böyle bir ruhu sen cehennemlik bil! Gönül derdini anlatacak arkadaş yok. Şeytan yolda gönül bozuyor. İbadet ipini elden kesiyor. Şeytan sana boş engeller söylüyor. Şeytanın amacı insanları birbirinden ayırmaktır. Şeyh devam etti: Sen katı gönüllüsün. Kötüsün. Sen benim sohbetime gelme! İyi talip bülbül gibidir. Niyet sahibi elini pîrden kesmez, dedi. O kötü ve bedbaht adam bir hafta geçmeden öldü gitti. İman cevherinden eli eksik kaldı. Bu hikâyenin sonunda da pekçok öğüt ve dua beyti vardır: Ey birader! Sen bir pîrle karşılaştığında agzında gemi olmayan bir at gibi kaba huylu olma! İhlâs sahibi halk çok azdır. Onlar arşın üstündedir. İhlâs sahipleri pîrlerinden bir an bile ayrılmaz. Onların gönlünde şeytan olmaz. İhlâslıların ruhu hakikatlere zengindir. İşini bilmeyen işini yapamaz. Onun yaptığı iş pîrine yaklaşmaz. Gönül belasından daha beter bela yoktur. Çünkü gönül akıl ile aşına değildir. Eğer hakikate yakın olmak istiyorsan sadık ol! Münafık olma! İyilerden gönle çok şeref ulaşır. Muhalif kişi pîrinin kıymetini ne bilsin? Dünya ehli ekmeğe ve cana aşınadır. Kim ki imanın kıymetini bilmezse şeytanın hilelerinden kurtulamaz. Hiç kimse elbise ile sufi olmaz. Sufîlik Allah'ın nurunun inamıdır.¹³⁴

¹³⁴ Mamatraimova, a.g.e. s. 106.

Mevlana, insanın batını, fitratı ve fiilini tetkik ve tahlil ederken, insanı haddini bilmeye, mağrur ve tekebbür olmamaya, insan denen ulu adı şereflelendirmeye çağırır. Mevlana'nın mezkur fikirlerinden ilham alan Meşreb de ulu selefinin fikrinin şöyle devam ettirmektedir:

Sergeran eyler seni kibr u gurur,

Gerçi munda bilmeseng, merg bildirur.

(Açıklaması: Kibirle gurur senin başını döndürür. Gerçi dünyada bunun farkına varmayabilirsin; ama öldükten sonra bunu mutlaka görürsün.)

Bilindiği üzere, Mesnevi'de tarikat, hakikat, marifet ve tasavvufun diğer mühim meselelerine ait fikir ve mülahazlar kendine has biçimde ifade edilmiştir. Bilhassa, Mevlana marifetle ilgili düşüncelerini çeşitli didaktik hikayeler ve rivayetler vasıtasıyla ortaya koymuştur. Onlardan birinde susayan bir adam duvar üstünde oturarak duvardaki tuğla parçalarını alıp aşağıdaki nehre atar ve sudan çıkan seslerden kendine göre lezzet alır. Mesnevi'den bazı bölümleri şerh eden Osman Nuri Topbaş'ın açıklamasına göre, nehre ulaşmaya engel olan duvar, insanın nefsâni arzuları ve hakikate ermeye mani olan bitmez tükenmez hayaller, hem de insandaki benliktir. Nehir ise ilahi muhabbet ve marifettir. Kalbi ilahi sevgiye susayan insanlar, ömür boyunca bu nehre yetişmek iştiağında olurlar. Bu muhabbet ve marifet deryasından gelen her türlü ses, âşıkları lezzete gark eder, Cenab-ı Hakk'ın yolculuğuna yöneltir.¹³⁵

Meşreb de Mevlânâ'nın marifetle ilgili mezkur mülahazalarını geliştirmek, marifetin aslının Huda-yı Teala'nın nurundan kaynaklandığını, mağfirete erişmenin marifetin kemaliyle mümkün olduğunu, marifetten nasipsiz halde nefsi tanımının imkansız olduğunu vurgulamaktadır.¹³⁶

3. Zikir

Arapça kökenli bir kelime olan “zikir” kelimesi, hatırlamak, düşünmek, anmak, yad etmek, unutmanın zıddı gibi anlamlara gelir. Buradaki anmaktan maksat

¹³⁵ Osman Nuri Topbaş, *Mesnevi Bahçesinden Bir Testi Su*, haz. Nadirhan Hasan, Taşkent, 2007, s. 124.

¹³⁶ Abdugafurov, a.g.e. s. 70.

sevmek, yüceltmek, övmektir. Yani gerçekte zikir gönüldeki her türlü düşünmeyi atıp Yüce Yaratan'ı sevmektir. O'na muhabbet duymaktır.¹³⁷

Kur'an-ı Kerim'de zikir kelimesi, farklı şekillerde yetmiş sürede ve iki yüz doksan bir yerde geçmektedir.¹³⁸ Ayrıca dua, niyaz, anmak, hatırlamak, düşünmek hatta birçok yerde de Kur'an anlamında kullanılmaktadır.

Tasavvuf ekollerinin hemen hemen hepsinde zikir, temel esaslardan birisi olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden tasavvuf literatüründe zikir kelimesi farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Tasavvufî terim olarak zikir; Allah'ı belirli kelime ve cümlelerle anmak, O'nun dışındaki her şeyi unutmaktır.¹³⁹ Unutmak Kur'an-ı Kerim'de "Unuttuğun zaman Rabbini zikret"¹⁴⁰ ayetindeki unutmakla aynı anlamdadır. Çünkü Allah'tan başkasını unutmadığın zaman gerçek anlamda Allah'ı zikretmiş olursun. Yani hem kalb hem de vücut, kısaca tüm uzuvlar zikir halinde olmalıdır.

Zikir velayet fermanıdır. Tasavvufta bu fermanı alan vuslata erer. Alamayan ise azledilir. Zikir, sufilerin kalblerinin gıdasıdır. Sufiler bu gıdadan ayrılınca kabre düşmüş cesedler gibi olurlar. Her uzvun bir ibadeti vardır. Zikir ise kalb ve dilin, zamanla sınırlanamayan ibadetidir.¹⁴¹

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi zikri emreden birçok ayet ve hadis vardır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah, "Siz beni zikredin ki ben de size zikredeyim"¹⁴² buyurmaktadır. Çünkü zikirsiz Allah dostluğu olmaz. Bu şekilde kul Allah ile özel olarak muhabbet eder.¹⁴³

Zikir birçok hadis-i şeriflerde de emredilmiştir. Kainatın Efendisi (s.a.v); "size amellerin en hayırlısını haber vereyim mi? Allah'ı çokça zikretmektir..."¹⁴⁴ buyurarak zikrin önemini vurgulamıştır. Yine Peygamberimiz (s.a.v) zikir

¹³⁷ Dilaver Selvi, *Kaynaklarıyla Tasavvuf*, Semerkand Yayınları, c.I, İstanbul, 2001, s.53

¹³⁸ Cebecioğlu, a.g.e. s. 783.

¹³⁹ Muhammed Emin Erbili, *Tasavvufun incelikleri*, terc. Mehmed Can, Osman Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 97.

¹⁴⁰ Kehf 18/24.

¹⁴¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medaricu's Salikin*, terc. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 68.

¹⁴² Bakara 2/152.

¹⁴³ Selvi, a.g.e. s. 66

¹⁴⁴ Tirmizi, Deavat 67.

meclislerini cennet bahçelerine benzeterek o meclislerden istifade edilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁴⁵

Şüphesiz ki mutasavvıflarca zikrin en faziletlisi “Tevhid” lafzı ile yapılan zikirdir. Ama Baba Rahim Meşreb kendi eserlerinde zikrin ne olduğundan kaç çeşit olduğundan hiç bahsetmemiştir. Ve hatta zikir konusunda herhangi bir sınıflandırma da yapmamıştır. Çünkü Meşreb’in başka mutasavvıflardan farkı, O herhangi bir tarikata mensup değilmiş. Hocaları Molla Bazar, Kaşgarlı Afak Hoca ve onların müridleri Nakşibendi tarikatına mensup olmasına rağmen Meşreb hiçbir tarikatın mensubu olmamış. Meşreb daha çok gittiği yerlerde insanları hidayete, Allah’ın yoluna davet ederek vaaz-nasihatlarda bulunmuş ve onun insanları en etkileyen tarafı da şiirleriyle Hakk’a davet etmesi olmuştur. Dönemin en ünlü mutasavvıflarıyla görüşerek onlardan kendine birçok bilgi edinmiştir. Hallac-ı Mansur’un fikirlerine ortak fikirde olup, onu insanlara anlatmaya çalışmıştır.

4. Kalb

Arapça, bir şeyin altını üstüne getirme, döndürme... vs. anlamlarında kullanılır.¹⁴⁶ İman, küfür, sevgi, nefret, cesaret, korkaklık gibi duyguların merkezi. İslam’a göre imanın merkezi ve bilgi elde etme yollarından biri olan duyu.¹⁴⁷ İnsanın göğsünün sol tarafında, konik şekilde kan dolaşımını sağlayan et parçasının adıdır. Tasavvufî olarak kalb, İlahi hitabın muhatabı olan madde ile mananın birleştiği yerdir. Kalb hayvanlarda da olduğu gibi insanı hayvandan ayıran kalb, manevi kalbtir. Bu anlamda maddi kalb ile manevi kalb bağlantılıdır.¹⁴⁸

Mutasavvıflara göre kalb iki çeşittir: Birincisi; İnsanın sol memesinin altında bulunan kalbtir. İkincisi ise; Ruh ile nefis-i natika arasında bulunan sevgi ve nefret gibi duyguların merkezi olan nurânî cevherdir.¹⁴⁹

Kalb kelimesi Kur’an-ı Kerim’de çeşitli şekillerde ve yüz otuz iki yerde geçmektedir. Bunlardan bazıları şu şekildedir: “Çünkü o göğüslerin özünü bilir”¹⁵⁰ buyrulmaktadır. Başka bir ayette ise: “Bilin ki Allah kişi ile onun kalbi arasına girer

¹⁴⁵ Tirmizi, Deavat 39.

¹⁴⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 296.

¹⁴⁷ Serinsu, a.g.e. s. 192.

¹⁴⁸ Cebecioğlu, *Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Felsefesi*, TC. Altındağ Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2002, s. 134.

¹⁴⁹ Cebecioğlu, a.g.e. s.134.

¹⁵⁰ Enfal 8/43.

ve siz O'nun huzuruna toplanacaksınız"¹⁵¹ buyurur. Ayrıca Allah Teâlâ bir hadis-i kutside şöyle buyuruyor: "Göklere vey ere sığmam, ama mü'min kulumun kalbine sığarım."¹⁵²

Peygamber Efendimiz (s.a.v) de bir hadis-i şerifinde şöyle buyurmuştur: "İnsan vücudunda bir et parçası vardır. O düzelirse bütün vücut düzelir, o bozuk olduğunda bütün vücut fasit olur. İyi bilin ki, işte o et parçası kalbtir."¹⁵³

Ayet ve hadislerden de anladığımız gibi İslam dininde olduğu kadar, tasavvufi literatürde de kalb çok önemlidir. Yukarıdaki ayet ve hadislerden de anlaşıldığı gibi insanda bulunan ve kan dolaşımını sağlayan, et parçası olan kalb değildir. Bu kalb hem iyiliğin, hem de kötülüğün merkezidir. Aslında kalb o kadar önemlidir ki kişinin dünya ve ahiret saadeti buna bağlıdır. Kalb hastalanırsa, kötülüğün merkezi haline gelirse, kişinin dünyası da ahireti de helak olur. Kalbin düzelmesi için ilim, amel ve sohbeta ihtiyacı vardır. İlim, sağlık ve hastalığı birbirinden ayırt etmek içindir. Amel ise hastalığın teşhis ve tedavisi içindir. Sohbet de kişinin seyr-u süluk yolunda aşk ve şevkle devam etmesi içindir.¹⁵⁴

Sufiler insanın hareket merkezi olarak kalbin üzerinde özellikle durmuşlar ve tasavvufu "kalb eğitimi" olarak tanımlamışlardır.¹⁵⁵ Bu anlamda insanın eğitiminin aslı, yaratılışına uygun olarak Allah'ın cemal eserini temaşa etmesidir. Kalb kendisine bahşedilen ilim ve irade nimetiyle Allah'ı tanımalı ve O'na iman etmelidir.¹⁵⁶ Bu anlamda bir kişinin yapması gereken en önemli şeylerden bir tanesi kalbin hastalıklarını tedavi etmeye çalışmasıdır. Bunun için de kalbi oyalayan, meşgul eden durumlardan uzak durmalıdır.

Büyük sufilerimizden Hacı Bayram-ı Veli (ö.833/1480)'de kalb, Allah'ı müşâhede etmenin vasıtasıdır.¹⁵⁷ Şihabuddin Suhreverdi kalbin oluşumunu ("O Allah, Adem'den gönlü kendisine meyledip rahat etsin diye Havva'yı yaratmıştır")¹⁵⁸ ayeti kerimeden hareketle şöyle açıklıyor: "Hz. Adem (a.s) Havva validemize meyledip onunla sukunet buldu. İnsan, ulvî ruhu da hayvanî ruha meyledip

¹⁵¹ Enfal 8/24.

¹⁵² İsmail Acluni, *Keşfu'l-Hafa*, II. cilt, Beyrut, 1351, s.195, (2256).

¹⁵³ Buhari, İman 39.

¹⁵⁴ Said Havva, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şule Yayınları, c. IX, İstanbul, 1996, s. 80-81.

¹⁵⁵ Halil İbrahim Şimşek, *Osmanlıda Mücedidilik XII-XVIII. Yüzyıl*, Suf Yayınları, İstanbul, 2004, s.344.

¹⁵⁶ Şimşek, a.g.e. s.343.

¹⁵⁷ Cebecioğlu, a.g.e. s. 134.

¹⁵⁸ A'raf 7/189.

yerleşerek onu nefis yaptı. Ruhun nefse olan sükunetinden kalb oluştu. bu latif kalbten et parçası olan ve nefsin mahalli olan kalbi kastediyorum. Et parçası halk aleminden bu latif kalb ise emir alemindedir.”¹⁵⁹

Muhammed Emin Erbili (ö.1332/1624) “kalbe gelen hatıralardan” şöyle bahsediyor: “Kalbe dört çeşit hatıra gelir. Bunlar şöyledir:¹⁶⁰”

- a. **Allah’tan gelen hatıra:** Alameti, itmekle gitmez. Çünkü Kahhar olan Allah’tan geldiğinden, aslanın saldırısına benzeyen bir saldırışı vardır.
- b. **Melekten gelen hatıra:** Alameti, gelişinden sonra serinlikle beraber bir lezzet hasıl olur. Kişi herhangi bir sıkıntı görürse içinde bir sıkıntı olmaz.
- c. **Nefisten gelen hatıra:** Akabinde sıkıntı ve göğüste darlık meydana gelir. İstenilen şey de ısrarla istenir.
- d. **Şeytandan gelen hatıra:** Alameti, hemen onun akabinde bir sıkıntı meydana gelir. Başka bir şeye çekmek istersen hemen kabul eder.

Bu dört hatıradan, nefsten ve şeytandan gelen hatıraları kovmak gerekir. Melekten gelen hatıranın kuvvetlenmesi için tefekkür gerekir. Allah’tan gelen hatıraların geri çevrilmesinin mümkünatı yoktur.

Baba Rahim Meşreb’e göre ruhun makamı, kalbtir. O ise sol memenin altındadır. Kalb gerçek görevini ancak Yaratan’ını zikretmekle yerine getirir. Zikir ve kalbi iç içe alan Meşreb, zikir yapa yapa kalb gerçek hüviyetini kazanır. Şayet salık, zikre devam ederse bundan aldığı zevki hiçbir şey anlatamaz. Gerçekte sevgi, iyilik, hoşgörü gibi iyi düşünceler makamı olan kalb kötü düşüncelerin de makamıdır. Yani kalb hem ruhun hem de nefsin makamıdır.¹⁶¹

5. İnsan-ı Kamil

İnsan-ı Kamil, olgun, ideal, örnek insan anlamındadır. Yani Hz. Muhammed (s.a.v) ve onun ahlakî özelliklerine sahip olan kimse demektir. Bir başka deyişle, Kur’an-ı Kerim’deki ahlaki ilkelerle ahlaklanarak, Hz. Peygamber gibi İslam’ı

¹⁵⁹ Ebu Hafs Şihabüddin Ömer Sühreverdi, *Gerçek Tasavvuf, (Avarifü'l-Mearif)*, terc. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 1999, s. 583.

¹⁶⁰ Muhammed Emin Erbili, *Tasavvufun İncelikleri*, terc. Mehmed Can, Osmanlı Yayınevi, İstanbul, 1997, ss.242-243.

¹⁶¹ Meşreb, a.g.e. s. 119.

yaşama kararlılığında olan, öğrendiklerini ve kalbine doğan ilhamları halkla paylaşmaya çalışan ve insanlara Allah'ı sevdiren üstün nitelikli insan demektir.¹⁶²

Malumdur ki, Mesnevî'deki ana konu, insan-ı kamil yetiştirmektir. Mevlânâ'ya göre insan dünya ferzendi ise de, aslında o cihanın asıl kaymağıdır. Çünkü insanın batnında yedi sema mevcuttur... Mevlânâ'nın nokta-i nazarından, kamil insan evvela velayet halindedir. Onun için şair, manevî ve ahlakî yönden pak ve ermiş olan veli, pir, şeyh gibi simaları arif zatlar olarak tanıtmaktadır. Veli tipini daha da geniş tutarak velilik hali ve sırları, velinin Hakk ve halkla ilişkileri gibi mühim meselelere dair derin fikirlerini beyan etmektedir. Ona göre veli, bir cihetten güzel ahlakı, ibretli hayat tarzı, insanları merhamete, şefkate, adalete ve iyiliğe çağıran hasletleriyle insanlar arasında ermiş birey ise, ikinci taraftan da veli, Tanrı'nın sayesi, İlahi Hürşid (Güneş)'in delili, Hakk kudretinin simgesidir.¹⁶³

Mevlânâ'nın algıladığı insan-ı kamille ilgili anlamlar Mebde-i Nur'da çeşitli renklerde ileri sürülmektedir. Örneğin, eserde: “Pir (yani, insan-ı kamil) nur saçan dolunay gibidir. Onun batını Hazret-i Muhammed gibi musaffadır”. “Beşerin doğru yolu bulması için gam çeken bu zatlar insanlık canına ziynet verirler”. “Pir her türlü gayri uzaklaştırır, nuruyla talibin gönül hücrelerini münevver eder”. gibi tarif ve tavsiflere çokça yer verilmiştir.

Mesnevî'nin belirli yerlerinde Mevlana olgun insanları beşeriyetin ilahi tabibi olarak telkin etmektedir. Onlar insan ruhunu tetkik ve tedavi eden kâmil ve mükemmel hekimler olup, insanın dünyaya gelmesinden önce onun halini hissederler. Bundan dolayı Mevlânâ, bu gibi “ilahi tabiplere yaklaşmayı, onlarla sohbet kurmayı, çukurlara düşmemek için onlara tabi olmayı” tavsiye etmektedir.¹⁶⁴

Meşreb de kamil insanlar tarifinde Mevlana'nın fikirlerinin etkisiyle kalem yürütmektedir. O Allah dostlarını:

“İyilerin zahiri bir posttur (deridir),

Hiç kim bilmez. Huda'ya dosttur” diye medheder. Cenab-ı Hakk'ın onlara ezelden nur ihsan ettiğini, onların neyistandan, yani Hakk'ın huzurundan geldiğini hatırlatmaktadır. Şair, ulu selefî gibi okuyucuları “ehl-i huş ve taife-i cevher-furuş” olan velileri tanımaya, onların “eteğini tutmaya” davet eder. Çünkü onlar.

¹⁶² Dini Terimler Sözlüğü, ed. Ahmed Nedim Serinsu, s. 171.

¹⁶³ Güleç, a.g.e. s 19.

¹⁶⁴ Güleç, a.g.e. s.21.

Nikler şahbaz-ı daru'llahdurlar,

Pasban u hadim-i dergahdurlar. (s.185)

(Açıklaması: İyi insanlar Allah'ın dergahının yiğitleridir ve bu dergahın hizmetçisi ve bekçisidirler) diye tarif eder.¹⁶⁵

6. Arif

Arif, düşünerek, işin sonunu getirerek ve tecrübe ile bilgi sahibi olan demektir. âlim, mutlak ilim ve bilgi sahibidir. Arif, marifet ehlidir, marifet ise takva ve süluk neticesi hasıl olan bir bilgidir. “Arif” kavramı yerine bazen “agâh” kelimesi de kullanılır. Arif her yerde Hakk'ın binbir tecellisini müşahede edebilen kimsedir. Nitekim Mîmşad Dineveri, “Arife göre kâinat bir aynadan ibarettir. Ona baktığında Hakk'ın tecellisini müşahede eder.” demektedir.¹⁶⁶

Marifet ehli olan arif de, keşflerinde yanılabilir; çünkü o da insandır. Masum olan ancak peygamberlerdir. Arif ve sufilerin keşflerindeki hatası müctehidlerin ichtihadındaki yanılması kadar tabiidir.

Ebu Türeb Nahşebi, arifi; “hiçbir şeyden etkilenip bulanmayan, her şeyin kendisinden safvet kazandığı kişi” olarak tanımlamaktadır. Ebu Bekir Kettani'ye göre arif; “Hakk'ın emirlerine uygun amellerde bulunan, hal ve hareketlerinde ilahi emir ve yasaklara asla muhalefet etmeyen, daima Allah'ı zikreden kimsedir.”

Zünnun Mısri, arifin üç alameti bulunduğunu belirtir:

- a) Marifetin nuru verain nurunu söndüremez.
- b) Şeriatın zahirine muhalif batın ilminden bahsetmez.
- c) Kerametleri kendisini şeriatın zahirine aykırı hareket etmeye sevk etmez; yani arif, “erdim” diye vera' duygusunu, günah ve haramlardan sakınmayı elden bırakmaz.

Arifin en önemli sıfatı istikamettir. Nitekim Muhammed b. Fadl; “Arifin her şeyden önce, varlığı bütün güzellikleri tamamlayan, yokluğu da her türlü eksiklik ve günahın sebebi olan istikamete ermesi gerekir” der.¹⁶⁷

Tasavvuf kitaplarında sık sık dile getirilen arif kimdir ve onun mesleği olan ariflik nedir? Bunlar hakkında muayyen fikir ve tasavvur sahibi olmadan Mevlânâ ve

¹⁶⁵ Güleç a.g.e. s. 24.

¹⁶⁶ Meşreb, a.g.e. s. 84

¹⁶⁷ Yılmaz, a.g.e. s. 200.

Meşreb'in şiirlerinin esas mahiyeti anlaşılabilir. Arif, marifetullah derecesine yükselen, yani Allah'ı bilen, tanıyan, marifetli bilgedir. Arif-i kamil ise insan-ı kamildir. Tasavvuf büyüklerinden İmam-ı Rabbani'nin yazdığına göre arif, aslını geçerek, aslın aslı ile bir olmuştur. Asılların aslında nefisini fena (yok) etmiştir dolayısıyla arifi sevmek Sübhan olan Hakk'ın muhabbetiyle neticelenir.

Bilindiği üzere, mutasavvıf şairlerin eserlerindeki başkahraman çoğu zaman ariftir. Ahmet Yesevî, Celâleddin Rumî, Ali Şir Nevai gibi mütefekkir zatlar eserlerinde arif ve ariflik konusuna geniş yer vermişlerdir. Ahmet Yesevî hikmetlerinden birinde:

*Çünkü tüştüm meydanğa, meydanni tola kördüm,
Yüz ming arifni kördüm, barça cevlan içinde.*

(Açıklaması: marifet meydanına düştüm, ama meydanı dolu buldum, yüz bin arifi gördüm, tümü cevelan içindeydi, dolaşıyordu.) derken, marifet meydanında gayret eden arifleri kastetmiştir.

Meşreb de arif ve ariflik konusu üzerinde yoğun durmaktadır. Söz gelişi bir beyitte arifler Muhammed (s.a.v) gibi vefakar olup, onların mekanının fena deryası olduğunu ifade etmektedir. Başka bir beyitte ise arifin gönlünün:

*Sine-i arif muhit-asıman,
Keşf bolsa anga esrar-ı nihan (s.69)*

(Açıklaması: Arifin göğsü semaların okyanusudur, çünkü o gizli sırların keşfedicisidir) olduğunu belirtmektedir. Ona göre, ariflerin sadece gönlü değil, belki "ruhu da gayrdan azat", akli ise "nakilden bigane"dir. Bu sebepten, onların akli akl-ı küldür. Şair, arifleri çeşitli sıfatlarla dile getirmektedir. Örneğin, bazı yerlerde "kamil", "kamil-i salar", "agah", "mert", "pasban" demektedir, diğer yerlerde "akl-ı kamil", "can-ı sadık", "arif-i cennet", "ibn vakt", "sahib-nefes", "sahib-i esrar", "merd-i bih", "hassan" gibi ad ve sıfatlar kullanılmaktadır. Meşreb, arifin dilinden yine şöyle demektedir:

*Vasilem men, kamilem men, akilem,
Müjde bahş-ı Arş'men, derya dilem.
Sabırem men, nazırem men, hazırem,
Tahirem men, baligem men, şakirem.
Kudretu'llah mendedur, zahir beşer,*

*Himmetim bariça Arş'ını küydürer.
Safi-yi safem, kemalimge ne kem,
Kiblemen, girdimdedür yüz Ka'be hem...*

(Açıklaması: Vuslata eren de benim, kâmil olan da benim, akıllı olan da benim. Arştan müjde veren de benim, deryanın kalbi, anahtarı da benim. Sabreden de benim, hizmet eden de benim, hazır olan da benim. Temiz olan da benim, belagete eren de benim, şükreden de benim. Zahiren beşer görünmeme rağmen ilahi kudret bendedir, himmetim hatta arşı yakar, saf sufiyim, kemalimde eksiklik yok, etrafımda yüzlerce Kâbe dönen kibleyim.)

Tabii ki, şairimiz bazen vecde kapılarak yukarıdaki gibi şathiye tarzı şiirler de söyleyebilmektedir. Genellikle, Mebde-i Nur müellifi manzumelerinde çoğu zaman Mevlânâ'nın sufiyane remizlerini açıklamaya çalışır ki, bu husus Abdurrauf Fitrat'ın de dikkat çektiği gibi Mebde-i Nur'da Mevlânâ'daki sufiyane his ve heyecanın güçlü olduğunu göstermektedir.¹⁶⁸

Malumdur ki, Mevlânâ Mesnevi'sindeki: "Yere mensup olanlarda, yüce gök ehliyle gönülleri bir kibleleri bir, kibleleri bir, huyları bir olsunlar! Ayrılık kalksın, şirk ve ikilik kalmasın! Zaten manevî varlıkta ancak birlik vardır ! gibi birçok beyitle insanlığı birlik beraberlik ve barışa davet etmektedir:

Meşreb de Mevlânâ'nın izini takip ederek insanlığı birliğe, barışa ve adalete çağırılmaktadır. Aynı zamanda Mebde-i Nur'da Mesnevi etkisinde kaleme alınan merhamet, şefkat, hayr-u sehavet, dostluk ve muhabbet gibi insani değerler terennüm edilen çok beyitler yer almıştır.

Meşreb'in fikrine göre; Şeriat, gözü görenler için kusursuz bir attır. Onun üstüne binen yüce bir makam sahibidir. Güneşi gören göz dayıma tereddütsüz sabah akşam asla yürümez. Amel sahibi, peygamber gibi yürür. O kişi, bu yolda hata korkusu yaşamayacaktır. İlim ve amel gönle vurduktan sonra ebet ve ezel bir olur. Emr-i maruf insanın canına merhem olur. Amel sahibi kişi, arif olur.¹⁶⁹

7. Rüya

Rüya, uyku halinde zihinde beliren düşünce ve olaylar demektir. Sûfîler rüyayı özellikle seyr u sülûk sırasında bilgi yollarından biri olarak görür ve görülen

¹⁶⁸ Abdurrauf Fitrat, *Seçme Eserler*, Fan Naşriyatı, Taşkent, 2000, s. 98.

¹⁶⁹ Fitrat, a.g.e. s. 103.

rüyalardan manevî terakkiye işaret ve deliller çıkarırlar. Rüya genellikle Allah'tan, melekten ve şeytandan olmak üzere üç türdür. Allah'tan olan rüya açıktır ve yoruma ihtiyaç göstermez. İkincisi ise melekten olandır ve tâbire muktacdır. Şeytandan olan ise “adgâsü ahlâm”dır. Bu yüzden de aslı ve kaynağı yoktur. Böyle rüyaları yoruma da gerek yoktur.¹⁷⁰

Rüyanın delil oluşu Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimiz (sav)'in hadis-i şeriflerinde geçmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, Hz. İbrahim (as)'ın, oğlu Hz. İsmail'i rüyasında kurban ederken görmesi,¹⁷¹ Hz. Yusuf (as)'ın rüyasında on bir yıldızın kendisine secde ettiğini görmesi,¹⁷² Mısır Meliki'nin gördüğü rüya ve o rüyanın Hz. Yusuf (as) tarafından yorumlanması,¹⁷³ Hz. Peygamber (sav)'in Mekke'nin fethini rüyasında görmesi,¹⁷⁴ rüyaya açık bir delil olarak gösterilmektedir. Çünkü rüya peygamberler için vahiydir. Bu sebepten dolayı peygamberler rüyalarında yorum yaparlar. Ayrıca peygamberler keşif ehli olan kimselerdir. Yaratılışlarının gereği olarak, alelâde bir beşerin yeteneği dışında kalan acayip keşif ve ilhamlara mazhar olurlar. Bu olağan dışı durumlar “sadık rüya” olarak bilinir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hz. Yusuf'un rüyası buna örnektir.¹⁷⁵

Aslında bazı mutasavvıf erbabı rüyayı pek makbul saymazlar. Çünkü onlara göre uyku ya gaflet uykusudur, ya da keyif uykusudur. Ancak uyanırken görülmeyen Hz. Peygamber (sav) ve evliyalarda uykuda görülür. Bu yüzden rüya yoluyla Allah Resûlü'nü ve diğer Allah dostlarını görmek bir ayrıcalık sayılmıştır.¹⁷⁶

Rüyayı tabir eden veya gören kişiler şayet kötü niyetliyse yukarıda da ifade ettiğimiz gibi vahyin ilk başlarında rüya yoluyla indirilmesinden hareketle, rüya yorumlama işini kendi menfaatlerine göre yorumlamışlardır. Öyle ki bazı şer düşünceli kişiler nübüvvetin kapısı kapandığı halde, peygamberlik iddiasında bulunmuşlardır.¹⁷⁷ Buna benzer veya daha fazla yanlış düşüncelerin önüne geçilmesi için tasavvufta müridin rüyalarını, müşdidinin yorumlaması tavsiye edilmiştir. Çünkü şeyhin hem Allah'a olan bağı kuvvetli, hem de tecrübesi fazladır. Eğer rüya

¹⁷⁰ Yılmaz, a.g.e. s. 316.

¹⁷¹ Saffat 31/103.

¹⁷² Yusuf 12/43.

¹⁷³ Yusuf 12/43.

¹⁷⁴ Feth 18/27.

¹⁷⁵ Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, terc. Ahmet Yüksel Özemre, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 25-26.

¹⁷⁶ Yılmaz, a.g.e. ss. 232-233.

¹⁷⁷ Abdülgaffar Aslan, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2000, s. 14.

Rahmanîyse şeyh gerekenin yapılmasını istemelidir. Şâyet şeytanî ise de, müridin kalbinde rüyadan oluşan yanlış şüphe böylece kaybolur. Hem bu şekilde mürid, rüya tabir etmesini de mürşidinden öğrenmiş olur.¹⁷⁸

Baba Rahim meşreb ise, rüya hakkında açık ve net bir şey ifade etmemiştir. Ve hatta eserlerinde de rüya ile ilgili hiçbir bahsi yoktur. Onun rüyaya önem vermemesinin bir sebebi de mürşidleri Afak hoca, Molla Bazar hocalarının Nakşibendî tarîkatına bağlı olduğundan etkilenmiş olabilir. Çünkü Nakşibendi tarikatında rüyaya önem vermezler. Yani “Rüyayı bırak, rü’yete bak” tabirini ifade ederler.

¹⁷⁸ Yılmaz, a.g.e. s. 237.

SONUÇ

Baba Rahim Meşreb (1640-1711), Klâsik Sonrası Dönem Çağatay şairidir. Nemengan'da doğmuş ve ilk eğitimini Nemengan'da mutasavvıf Ahund Molla Bazar'dan almıştır. İkinci hocası sufi Hidayetullah İşan Afak Hoca'dır. Kaşgar'da Afak Hoca tekkesinde yedi yıl kalan Meşreb, burada dinî-tasavvufî bilgisini geliştirmiştir. Tekke adabına aykırı davrandığı gerekçesiyle tekkeden kovulan Meşreb, kalan ömrünü Kalenderî-Melamî gezgin bir derviş olarak geçirmiştir. 1711 yılında Belh valisi Mahmut Katagan'ın emri ile idam edilmiştir.

Baba Rahim Meşreb, Melamî ve Kalenderi bir dervîştir. Ancak onun tasavvuf anlayışını sadece Kalenderilik ve Melamîlik noktasından değerlendirmek eksik kalır. Melamîliğin ve Kalenderiliğin temel özelliklerinden olan nefsi kınama, nefis mücadelesi, kişinin kendi nefsinin ayıplatması anlayışı, Meşreb'de de açıkça görülmektedir. Hem Menakıb-name'de anlatılan Meşreb, hem de Mebde-i Nur'da

ortaya konan anlayış buna uygundur. Ancak Meşreb, tasavvufu çok geniş kaynaklardan yaşamaya çalışır. Çok farklı tasavvuf anlayışlarının temsilcileri olan mutasavvıfları büyük bir tazimle anmaktadır. Onun ruhunda ilahi aşk coşkusu her zaman galip durumdadır. Ve tüm bu duygularını etrafındaki halkla paylaşmış, dini konularda her zaman halkı gaflet uykusundan uyandırmaya çalışmıştır. Yaşadığı çevrede Allah ve Resulüne davette bulunan Baba Rahim Meşreb on sekiz yıl gurbet illerde diyar diyar dolaşarak, her gittiği yerde halka dini konuları açıklamaya çalışmıştır.

Meşreb, tasavvufu öncelikle deruni aşk ve içtenlik olarak algılamıştır. Bunu nerede görmüşse oraya gitmiştir. Nerede bir mutasavvıf varsa onunla görüşmek istemiş ve çok çeşitli mutasavvıflardan ilham almıştır.

Meşreb'in şiir kitapları birçok defa basılmasına rağmen, Mebde-i Nur Orta Asya'nın bağımsızlığa kavuştuğu döneme kadar neşredilmemiştir. Bunun kendine göre bazı sebepleri vardır. Birincisi, bu eser dini tasavvufî bir içeriğe sahiptir. İkincisi, onun yazarının kim olduğu meselesidir. Bazı bilim adamları "mezkur eser Baba Rahim Meşreb'e aittir" demekte, bazı araştırmacılar ise bu fikri reddetmektedir. Bununla birlikte, Mebde-i Nur'un Mesnevi tesirinde yazılan mühim bir Çağatayca eser olduğu kabul edilmektedir. Zira onda Mevlânâ'nın görüşleri imkan ölçüsünde yeni bir tarzda ele alınmış ve okuyuculara Mesnevi'nin konuları ve hakikatleri yakından tanıtılmıştır.

Mebde-i Nûr, dinî-tasavvufî bir mesnevîdir. Bu beyitler serbest bir tarzda manzum olarak yorumlanmış ve bu beyitlerde hâkim olan temel kavramdan yola çıkarak dinî-tasavvufî ve ahlakî öğütler verilmiştir.

Mebde-i Nûr üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm 3978 beyit, ikinci bölüm 3663 beyit, üçüncü bölüm 1267 beyit olmak üzere toplam 8908 beyittir. XVI. yüzyıl eserlerinden Türkiye kütüphanelerinde bulmak imkansız gibi idi. Çünkü bu dönem eserlerinin, özellikle Özbekistan'da olmak üzere, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde olduğu bilinmektedir. Buna rağmen Mebde-i Nûr'un Türkiye'de bir yazma, iki taş baskı olmak üzere üç nüshası araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.

Mebde-i Nûr'un Türkiye Kütüphanelerinde iki taş baskı, bir yazma olmak üzere üç nüshası tespit edilmiştir. Bunlardan başka Özbekistan Fenler Akademiyası

Şarksünaslık bölümünde yirmi sekiz nüshası bulunmaktadır. Mebde-i Nûr, Orta Asya Türkleri arasında özellikle Afganistan'da ve Özbekistan'da çok okunan bir eserdir.

Mebde-i Nûr, Mevlânâ'nın Orta Asya Türkleri üzerindeki etkisini göstermesi bakımından da önemlidir.

Sadece bu değil Meşreb'in Mebde-i Nur'un dışında da birçok etkili eserleri vardır. Bunlara örnek olarak; Hac-name, Şehid-name, Divan, Kimya'yı söyleyebiliriz. Bu eserlerinde de insanları her türlü hikâye, hadis-i şerif, ayet-i kerime'lerden örnek vererek doğru olan Allah'ın yoluna davet etmeye çalışmıştır.

Sonuç olarak Baba Rahim Meşreb, günümüzde pek tanınmamakla birlikte yaşadığı dönemde birçok faaliyetlerde bulunmuş, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaya çalışmıştır. Onun ve onun gibi hayatını Allah yoluna adanmış tasavvuf müridlerinin, yaşamlarının açıklanması, ortaya çıkarılması, insanlara örnek olması hasebiyle ayrı bir önem arz etmektedir. Bu çalışma da onlardan bir tanesidir.

ÖZET

Kanabaev, Cemaldin, “Baba Rahim Meşreb’in Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı”, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa AŞKAR, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 80 s.

Baba Rahim Meşreb XVIII. Yüzyılın en etkili Türk mutasavvıflardan biridir. İlmin merkezi olan Orta Asya topraklarında doğmuş, büyümüş ve kendini yetiştirmiştir. Melamî, Kalenderi bir derviş olan Meşreb, yaptığı hizmetleriyle, vaaz ve sohbetleriyle halkın sevgisini kazanmış bir mutasavvıftır.

Bu araştırma ile “Baba Rahim Meşreb’in Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı” hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde Baba Rahim Meşreb’in hayatı, eserleri ve Meşreb üzerine yapılan çalışmalara yer verdik.

İkinci bölümde Fergana Vadisinde dinin anlaşılmasında dil ve Meşreb’in rolü hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Üçüncü bölümde ise Fergana Vadisinde etkili olan tarikatları anlattık ve Meşreb’in tasavvufi anlayışını ortaya koymaya çalıştık.

ABSTRACT

Kanabaeu, Cemaldin, "Life, Works and Sufi Understanding of Baba Rahim Meşreb", Master's Thesis, Advisor: Professor Doctor Mustafa AŞKAR, Ankara University Faculty of Theology, 80 pg.

Baba Rahim Meşreb is one of the most effective Turkish Sufis of XVIII Century. He was born in Central Asia territories which is the center of science, grew and improved himself. Meşreb who is Melamî, Kalenderi dervish is a Sufi who won the love of people with his services, homily and conversations.

In this study, it was tried to give information about "Life, Works and Sufi Understanding of Baba Rahim Meşreb".

Our research is consisted of introduction, three parts and conclusion. In the first part, we explained life, works of Baba Rahim Meşreb and studies conducted over Meşreb.

In the second part, we tried to give information about language and role of Meşreb in agreement of religion in Fergana Valley.

In the third part, we explained religious orders that are effective in Fergana Valley and we tried to reveal the Sufi understanding of Meşreb.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDUGAFUROV, Abdurreşit, *Meşreb*, Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1971
- ACLUNÎ, İsmail, *Keşfu'l-Hafa*, II. cilt, Beyrut, 1351, (2256)
- ASLAN, Abdülgaffar, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2000
- ATEŞ, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Elif Matbaacılık, Ankara 1972
- BAZARBAYEV, Şamşı, *Ruhi Madaniyat cana Din*, Oş, 1995
- BİCE, Hayati, *Hoca Ahmet Yesevî Divan-ı Hikmet*, 5.Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 2009
- CANPOLAT, Mustafa, “Çağatay Dili ve Edebiyatı”, *Türkler*, 8. Cilt, Ankara, Semih Ofset, 2002
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf Felsefesi*, TC. Altındağ Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2002
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Klasikleri*, Erkam Matbaacılık, İstanbul, 2010
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimler ve Deyimler Sözlüğü*, Rehber yayınları, Ankara, 1997
- el-CEVZİYYE, İbn Kayyım, *Medaricu's Salikin*, terc. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990
- CUMAYEV, Raşit, *Rumî ve Meşreb-Mumtaz Edebiyat Meseleleri*, Taşkent, 2006
- ERASLAN, Kemal, “Çağatay Edebiyatı” *İslam Ansiklopedisi*, 8. Cilt, TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 1993
- ERBİLİ, Muhammed Emin, *Tasavvufun İncelikleri*, terc. Mehmed Can, Osman Yayınevi, İstanbul, 1997
- ECKMANN, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, çev: Günay Karaağaç, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988
- ERŞAHİN, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, S/E/K Yayınları, Ankara, 1999
- FİDANCI, Mahmud, *Şah Meşreb Menakıb-nâmesi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994
- FİTRAT, Abdurrauf, *Seçme Eserler*, Fan Neşriyatı, Taşkent, 2000

- GAZALİ, *El-Munkizü Mine'd Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev: Salih Uçan, 5.Baskı, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2012
- GEDİK, Sadi, *Baba Rahim Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nûr Mesnevîsi İnceleme-Metin-Gramer-Dizin, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2010.
- GÖLPINARLI, Abdalbaki, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, 2. Baskı, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1992
- GÜLEÇ, İsmail, "Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nur'u Mevlânâ'nın Mesnevi'sinin Şerhi midir?" İlmî Araştırmalar Dil ve Edebiyat incelemeleri, 16 (Guz 2003)
- GÜLEÇ, İsmail, *The Influence of The Classics on Cultural Relations, Offprint from Kinship in Altaic World Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference*, Moscow, 10-15 July 2005, Wiesbaden, 2006
- GÜZEL, Abdurrahman, *Ahmet Yesevî'nin Fakr-name'si Üzerine Bir İnceleme*, 2. Baskı. Öncü Basımevi, Ankara, 2008
- GÜZEL, Abdurrahman, *Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, 2. Baskı. Öncü Basımevi, Ankara, 2008
- HASAN, Nadirhan, *Mevlânâ'nın Mesnevisi Tesirinde Yazılan Çağatayca bir eser; Baba Rahim Meşreb'in Mabda-i Nur Adlı Eseri*, Tasavvuf İlmî araştırma dergisi, 25 (2010/1), İstanbul, 2010
- HAVVA, Said, *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şule Yayınları, c. IX, İstanbul, 1996
- HOMİDİY, Homidcon, *Maşrab Gazallari*, Fan Naşriyoti, Taşkent, 2007
- İZUTSU, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, terc. Ahmet Yüksel Özemre, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1988
- KENJETAY, Dosay, *Hoca Ahmed Yesevî'nin Ahlak Felsefesi*, Hoca Ahmed Yesevi Ocağı yay, Ankara, 2003
- KILIÇ, Mahmut Erol, *Tasavvufa Giriş*, Sufî Kitap, Timaş Basım Ticaret ve Sanayi AŞ Kuruluşudur, 1. Baskı, İstanbul, 2012
- KILIÇ, Moldo, *Zilzala*, Kırgızistan Basma üyü, 2. Baskı, Bişkek, 1988
- KÖPRÜLÜ, Fuat "Çağatay Edebiyatı", *Edebiyat Araştırmaları 2*, Otuken Neşriyatı, İstanbul, 1989
- KÖSOĞLU Nevzat ve diğerleri, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, c.14, Özener Matbaası, Ankara, 2000
- Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamalı Meâlî, DİB Yayınları, Ankara, 1983

- KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Risale-i Kuşeyri*, terc. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1980
- LEVTZİON, Nehemia. *XVIII. Yüzyıl Sufî Tarikatları Yapı, Teşkilat ve Ritüel Bakımından Meydana Gelen Değişimler*, terc. Ercan Alkan, ed. Necdet Tosun, *Tasavvuf*, İstanbul, 2012
- MAMATRAİMOVA, Holida, *Ezgulukni Kuylagan Şair: Babarahim Meşreb; Hayatı ve İcadi*, Taşkent, Alişer Nevai Namıdagi Özbekistan Milliy Kütübhanesi Neşriyatı, 2007
- MEŞREB, Babarahim, *Dilim Derya-i Nurdur*, haz. Abdureşid Abdugafurov, Gafur Gulam Namıdagi Neşriyat, Taşkent, 2004
- MEŞREB, Babarahim, *Mebde-i Nur*, haz. Hacı İsmetullah Abdullah, Taşkent, 1994
- NİYAZOV, G. AHMEDOV, K. *Babarahim Meşreb Mebdeyi Nur (Saylenme gazeller ve müstezadlar)* Fen Neşriyatı, Taşkent, 1994
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Hallac-ı Mansûr ve Eseri (Kitab'üt Tavasin)*, Fatih Yayınları, İstanbul, 1976
- RAFİDDİN, Sayfiddin, *Kıssa-i Maşrab*, Yazuvçi Neşriyat, Taşkent, 1992
- RUMÎ, Eşrefoğlu, *Müzekkin-Nüfuz, (Nefisleri Temizleyen)*, Slah Bilici Kitabevi, Beyazıt İstanbul, 1987
- SELVÎ, Dilaver, *Kaynaklarıyla Tasavvuf*, Semerkand Yayınları, c.I, İstanbul, 2001
- SÜHREVERDÎ, Ebu Hafs Şihabüddin Ömer, *Gerçek Tasavvuf, (Avarifü'l-Mearif)*, terc. Dilaver Selvi, Semerkand Yayınları, İstanbul, 1999
- ŞİMŞEK, Halil İbrahim, *Osmanlıda Mücedidilik XII-XVIII. Yüzyıl*, Sufî Yayınları, İstanbul
- TOLKUN, Selahattin “*Meşreb (1640-1711)*”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 454, Subat 2001
- TOPBAŞ, Osman Nuri, *Mesnevi Bahçesinden Bir Testi Su*, haz. Nadirhan Hasan, Taşkent, 2007
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999
- YILMAZ, Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 13.Basım, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010
- YILMAZ, Kamil, Uluslar arası Sempozyum “Orta Asya’da İslam” ed. MURZUBRAİMOV, Bektemir, Oş, 2004

